

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI/ 109

Elmalele

M.HAMDİ YAZIR

SEMPOZYUMU

4-6 EYLÜL 1991

SEMPOZYUM

ANKARA - 1993

DİBÂCE (ÖNSÖZ)⁽¹⁾

Sadeleştiren: Dr. Recep KILIÇ

Bismillâhirrahmanirrahîm

Hamd ve minnet Sanadır ya Rab!

Bilginin imkânında Allah'ın rolü Ey Müteâl⁽²⁾ olan Rab! Sen şu dıştaki kopukluğu içteki bütünlük ile birleştirmeseydin, ben beni görmez, Seni sezmezdim. Anlayanlarla birlikte olmak; anlamayanlara dellâl olmak istemezdim. Sen bana vicdan dedikleri bir "buluş", vücud dedikleri bir "bulunuş" bağışladın. Ben bu "buluş" ile kendimi kendimde buluyor; "bulunuş"uma eriyorum. Bu sayede başka varlıklara varıyor; vicdanlarımı kendime zammediyorum.

Vicdan ile varlık ilişkisi Vicdan her an tecellî eden bir gerçeklik, bir ilk olay; vücud ise bu aynaya yansıyan bir son gerçekliktir. Vicdan vücud'u kendinden önce gelen zorunlu bir şart olarak bulur. Böylece vücud, vicdanın ilk objesi olur. Vücud olmasa, vicdan olmayacak; vicdan olmasa vücud tecellî edemeyecektir. Özel bir vicdan ile özel bir vücudun özdeşleşmesinde Senin örneğin yani Seni temsil eden ve halifen olan nefis ortaya çıkmakta; evrensel vicdan ile evrensel vücudun özdeşleşmesinde de Zât'ın ortaya çıkmaktadır.

Vicdan ve varlık adındaki olgular dizisi Ey Rab! Sen bizi böyle bir yönden vicdan, bir yönden 2 de vücud adındaki iki olgu dizisi içinde yüzdürüyorsun. İçimde, dışımda her an birer nokta olarak uçuşup duran parıltılar, olguları fırlatıyor; onları birbirlerine bağlayıp taneler, diziler, cüz'ler, küller, hey'etler, toplumlar, milletler, devletler kısaca âlemler gösteriyorsun.

(1) Hamdi Yazır, "Dibâce" (Önsöz), P. Janet-G. Séailles, Tahlîli Felsefe Tarihi METALİB ve MEZAHİB Maba'dattabîa ve Felsefe-i İlahîye, (Çeviren Elmalılı Hamdi), İst. 1341 Matbaa-i Amire, içinde, s. 2-40.

(2) Müteâl: Âlem, insan ve şuura göre aşkın olan; transcendental. Türkçemizde "Yüce" kelimesiyle karşılanmaktadır. Kanaatimizce "Yüce", "Müteâl"i tam olarak karşılayamamaktadır. Bu sebepten müteâl kelimesini muhafaza ettik.

Maddî ve manevî olguların temel ilkeleri

Ey Ezeli olan Hikmet Sahibi! Şu maddî olgularda "çekim" denilen, manevî olaylarda da "ruh" adı verilen iki birleştirici ilke olmasaydı, bu yıldızlar, bu düzenli şeyler nasıl bulunacaktı? Fikirler ve atomlar nasıl tutunacaktı? Atom tasavvurunun temeli olan o olgusal noktalardan matematiğin âdetleri ile boyutları, fiziğin mekanik heykelleri, kimyanın atomik unsurları, hayatın canlı hücreleri, doğal tarihin varlıkları, tabiatın cisimleri, uzayın yıldızları ve yıldızların düzenli sistemi nasıl derlenir toplanırdı; toparlanıp zamanda nasıl sürüklenirdi?

Tabii olguların izahında "esir" teorisinin yetersizliği

3

Ey Mutlak Yaratıcı! Sen bize bu olgular karmaşasında o iki birleştirici ilke altında iki âlem verdin ve veriyorsun. Çekim ilkesi ile maddî olanları; ruh ilkesi ile de manevî olanları uçuruyorsun. Bilimsel "esir" teorisi ile tabii olguların sırrını çözdük zannedenler ne kadar yanılıyorlar! Düşünmüyorlar ki, eğer "esir" soyut olan feza gibi tek bir birim ise, onun bir kısmı nasıl harekete geçebilir? O akıntılı deniz, nasıl dalgalanabilir? Yok, eğer "esir" ferdi parçalara ayrılabilirse her parçanın diğerinden ayırt edilmesi, meydana gelen bir kopukluk ile olacaktır. O halde bir parçanın hareketini, diğer parçaya geçiren araç nedir? Parçalar arasındaki hareketi geçirecek bir ilkeye lüzum kalmadan, bir parçanın hareketini diğer parçaya sıçratıp atlatmak mümkün ise, ışığın intikali için "esir" teorisine ne hacet vardı?

Ruh ile madde arasındaki ilişkiyi sağlayan nedir?

Haydi, çekim'e cevherî bir belirlenim atfederek maddî olanları birleştirelim. Ruh'a da aynı cevherî belirlenimi atfederek manevî olanları birbirlerine bağlayalım. Fakat bu iki birleştirici ilke, birbirlerinden tamamen kopuk mudurlar? Öyle olsaydı benim onlardan ne haberim olurdu? Bu durumda ruh ile madde arasında ne ilişki bulunurdu? Nefis ile beden birbirleriyle nasıl içiçe olabilirdi? Oysa ben ruhları maddelerde görüyorum. Şimdi zihnimde memleketimin bütün maddî hatıraları yaşıyor. Sonra cisimleri ruhlarda görüyorum. Meselâ, zihnî faaliyetimin şu sınırlı beden içinden çıkışını duyuyorum. Bu şekilde ruh ve beden, özdeşlik derecesinde bir örtüşme ile "ben" dediğim nefsimde karar kıldıklarını anlıyorum.

"Ben" in ve Allah'ın tanınma süreci

Madde ve ruh'un bu birlikteliği olmasaydı, ben şu kalem ve hatta kalemi tutan bu elimi nasıl bulur, nasıl tanırdım! Elimde kalemi nasıl oynattırdım? Kara günahlarım gibi duran şu siyah satırları nasıl dökerdim? Demek ki âlemin kutupları gibi olan o iki birleştirici ilke

arasında daha mühim ve daha büyük bir birleştirici ilke var. Var ki, ruh ile beden birleşiyor. Ruh ile maddenin bu birlikteliğinde ben kendimi buluyorum; "Ben" diyebiliyorum. Ruhî olanlar ile maddî olanları biraraya getiriyorum. Bu iki suretin yansıdığı bu aynaya "nefsim" diyorum. Nefsime, kendim dediğim bu birliğin temelinde ikilik ve "teslis" yıkılıyor. Şirk vahdaniyete dönüşüyor. Artık "nefsini bilen Rabini de bilir"⁽³⁾ın ne demek olduğunu bu müşahedede anlıyorum. Bundan sonra ruhun bütün şekillerini bir tarafa, maddenin bütün şekillerini de öbür tarafa diziyorum. Ezeli ve ebedî olanlara koşuyorum. Nefsime gibi daha nice nefisler bulunduğunu görüyorum. Aralarında ilişkileri ve birlikteliği duyuyor, görüşüp konuşuyorum; kendimdekini onlarda, onlardakini kendimde tekrar buluyorum. Kendi vahdetimi tecrübe ile, onlardaki vahdeti kıyas ile anlıyorum. Aramızdaki vahdeti yine vicdanımda idrak ediyorum. Kıyas eden ile edilenin, gözleyen ile gözlenenin, vicdan ile vücudun birleştiği nihai nokta, artık sidre-i müntehâ, yani varlığın en son noktası (nokta-i istiva) oluyor. "Rahman olan Allah, arşı istilâ etti"⁽⁴⁾ bunun tecelli ettiği yerde asılmış ilâhî bir kitâbe... Bu nişaneyi görüyorum. Birliğinin (Ehadiyetinin) arşı'na geldiğimi anlıyorum. Tek olan ve ortağı bulunmayan Allah'dan başka ilah olmadığına şahadet ederim"⁽⁵⁾ deyip bu Ehadiyyet dersanesine giriyorum.

Tevhid'e ulaşma süreci

Ya Rab! Bu gördüğüm Sen misin? Yoksa külli nefis, evrensel nefis, en büyük insan veya insan-ı kâmil denilen vekilin ve halifen midir? Ben buraya olaylar içinde geldim.

Hem; nefsimle değil, ruhumla geldim. Ruhumla ulaştığım ve "ben" diyemediğim bir tevhid ilkesine vardım. Nefsime geçtim. Bütün nefislerden de geçtim. Fakat bu geçiş, az çok sınırlı bir geçiş. "Ben" diyemiyorum, ama yine de bir benlik gölgesindeyim. Demek ki tevhid'e varırken, vicdan ve varlığın mutlak karakterdeki tevhidlerine değil, henüz vicdan seviyesinde bulunan görece tevhide vardım. Bu itibarla henüz Sana değil, vahdet arşına geldim. Gerçi olgulardan doğrudan doğruya Sana atlamak en kısa yoldur. Âlemin bir nefsi, olguların bir cevheri tasavvuruna ulaşmak Seni bulmaktan daha kolay olmamakla beraber, vicdanın merhalelerine bir merhale daha eklemek demektir. Dolayısıyla bunu geçivermek, olguların varlığını Senin varlığından ibaret görmek Sana yakın olma sevdasına daha uygun görünür. Oysa olguların adı geçen ilkelerde ortaya çıkan görece sonsuzluklarını silmeden, Senin varlığını olguların varlıklarının üzerinde görmek mümkün değildir. Seni, yal-

(3) « من عرف نفسه فقد عرف ربه »

(4) « الرحمن على العرش استوى » Tahâ sûresi, 5. âyet.

(5) « اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له »

nız vicdanın ilgilendiği ve vicdan hizasında bulunan sonradan olmuş varlık gibi sadece “kendinde” (bizâtihi) bir varlık değil, vicdan ve vücudun mutlak vahdetini sağlayan **Mutlak Hak** olarak bilmek gerekir. Seni cevher olmaktan daha yüce “kendinde” ve “kendisi için” (lizâtihi) bir varlık olarak tanımak, melekût âlemindeki yolculukta daha büyük bir yüceliğe ulaşmak demektir. Uzak yolculuk, gözlemleri artırır. Bu artış ise, Senin Mutlak Yetkinliğine bir aşama daha yaklaşmak demektir.

6 Vicdanın Allah'ı apaçık bir şekilde bulması

Birinci yöntemde Sen, apaçık Mutlaksın. Her vücud Senin olduğu için, vicdan Seni mutlak vücud ile apaçık bir şekilde bulmuş olur. İkinci yöntemde ise hem apaçık hem de teoriksin. Vicdan Seni kendinde apaçık olarak, varlıkta ise akıl yürütme ile bulur. Apaçıklık ve akıl yürütme eyleminin birlikteliği de, ehadiyyetine daha uygun görünür. Açık ve gizli isimlerini bu mânada anlamak önceki mânaya göre akla daha uygun gelir.

Allah'ın varlığı karşısında diğer varlıkların durumu

Kısaca Seni arşda tanımak, arşın yücelerinde tanımak, “istiva meselesi”⁽⁶⁾ denilen ve imânı ilgilendiren bir problemde, vicdan ile vücudu karıştırıp “Ben Allah'ım” diyenler olmuştur. “Ben”i yok etmeden Sana varanlar, varlık olarak değil de vicdanen vardıklarını fark edememişlerdir. Sana varlık olarak varanlar kendi varlıklarını yok etmişlerdir. Çünkü varlığının karşısında diğer varlıklar yok olmak zorundadırlar. Çıplak göz ile şahid olmak bile vicdanî bir buluşma demektir. Cemâline şahid olanlar “Rabbim sensin, beni yaratan Senden başka ilâh yoktur”⁽⁷⁾ diyebilirler. Mansur Sana geldiyse, “Ben Allah'ım” dediği zaman değil, asılıp da “Ben”den tam olarak kurtulduğu zaman gelebilmiştir. “Ondan başka ilâh yoktur”⁽⁸⁾; mukallid'in tevhididir. “Senden başka ilâh yoktur”⁽⁹⁾ ârif olanın tevhidi; “Benden başka ilâh yoktur”⁽¹⁰⁾ ise ancak Senin tevhidindir.

Allah ve Peygamber hakkındaki yanlış kanaat

Ey Rabların Rabbi, Ey hakikat ve doğrunun kaynağı! Seni arayanların çoğu, Seni ya kör bir tabiat veya dilsiz bir kuvvet sandılar. Yapar, yıkar, anlayıp-anlatamaz dediler. Kelâm'ına mazhar olan Peygamberlerdeki sırrı an-

(6) Tahâ Süresinde “Rahman olan Allah arş'ı istila etti” mânasına gelen 5. âyetin anlaşılması meselesi.

(7) « انت ربى لا اله الا انت خلقتنى »

(8) « انت ربى لا اله الا هو »

(9) « انت ربى لا اله الا انت »

(10) « انت ربى لا اله الا انا »

lamaktan âciz kaldılar. Sana yalvaranları uyuşuk, Kelâm'ın ile meşgul olanları câhil farz ettiler.

Beşerî bilgi Allah'ın öğretmesi ile başlar Bilmediler ki, Kelâm'ın olmasaydı insanın kelâmı olmazdı. Sen anlatmasaydın Âdem isimleri bilemezdi. Anlattın, buyurdun, buyurdıklarını duyurdun. Peygamberler de bize duyurmak, aç gönüllerimizi doyurmak için dik kafalılar ile uğraştılar. Nemrudlarla, Firavunlarla boğuşular. Ebu Cehillerle döğüştüler. İnsanlara kusursuz bir vicdan, vicdanlara yetkin bir hürriyet aydınlığı doğduysa, bunlarla, bunların vârisleriyle doğdu.

Millet olmanın ilk şartı Allah sevgisi Ey Cemâl-i Kibriyâ! Seni sevenler sevişir; sevmeyenler döğüşür. Peygamberler Seni sevdi, düşmanları kardeş yaptı; hakkı hukuku tanıtır milletler meydana getirdiler. İlim ve velâyeti miras bıraktılar. Kelâm'ın olmasaydı Peygamberler olmazdı. Peygamberler olmasaydı, insanlık üstün bir toplum olma ruhunu duymazdı. Firavunlar ve Nemrudlar o milletlerin üzerinde kahredici zorbahklar ve bencil aldatmalar ile zâlim iktidarlar kurmak istiyorlardı. Kendilerine, heykellerine ve hatta resimlerine halkı taptırmak sevdasında bulunuyorlardı. Kardeşleri düşman yapıyorlardı. Çünkü insan ruhunun sonsuz eğilimlerini üç günlük ömür içine sığdırmaya çalışıyorlardı. Ezeli ve ebedî olanın gönüllere yansımaları demek olan sonsuz tutkuların tecellilerini ziyadesiyle kuşatabilen Ebediliğin, sınırsız genişlikteki rızasının neşesinden habersiz bulunuyorlardı. Tutkunun sonsuzluğu yanında eylem alanının darlığı akıllara donukluk, kalplere sıkıntı veriyordu. Sevgiyi düşmanlığa, aşkı ihtirasa, iradeyi düzenbazlığa, hürriyeti esarete çeviriyordu. İhtiras heykelleri içinde yerleşmek için Hak meclisinde yer bulamayan ölümlü gönülleri, şehvet âlemlerinde boğuşturuyordu.

Peygamberler ve Hz. Muhammed Ey Kitap indirici ve ey bulut yürütücü! Pâk duâları ve saf selâmları ,o büyük Peygamberlere, özellikle de Peygamberlerin sonu, tertemiz olanların efendisi Muhammed Mustafa (S.A.V.) Efendimiz Hazretlerine hediye eyle. Öyle ki o, birliğine şehadeti ve "Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve resulü olduğuna şehadet edenin"⁽¹¹⁾ iman delilini kuvvetlendirerek insanlığı canlı cansız putların esaret kemendinden kurtarmıştır. Bu zevkin karşılıklı tam bir uyumdan doğan üstün bir toplum olmaya götüreceğini, bunun da Hakk'ın yegane otoritesini temsil eden üstün bir kulluk ile temellendirilebileceğini anlatmıştır.

(11) « و أشهد أن محمدا عبده و رسوله »

H.z. Muhammed'in akraba ve arkadaşları Ey Rabbim! Muhammedi meş'aleden doğan lâhuti nurları alıp insanlığın hak ve hakikatini tebliğ etmiş olan Hz. Muhammed'in akraba ve arkadaşlarına rahmet eyle. Zamanın en şiddetli sosyal patlamalarına uğramış olan İslâm milletlerinin uyanışını tamamla. Kalplerini, Birliğin arşından yeni yeni feyizler ile lebâleb doldur. "Allah'ım, Efendimiz Muhammed'e, akraba ve arkadaşlarının bütününe merhamet et"⁽¹²⁾.

Hamdi Yazır'ın öğrenim hayatı ve felsefeye olan ilgisi Toplumdan uzak bir şekilde yaşayan ben Elmalılı Hamdi⁽¹³⁾ mektep ve medreselerdeki eğitim ve öğrenim devrelerini tamamladıktan sonra uzun seneler değişik İslâmî ilimleri okutmuş ve özellikle onbeş sene kadar bir süre de İslâm Hukuku (fikh-ı şerif) dersi vermişim. Bu sırada Batı hukukunun temellerini tanımak, İslâm hukukunun insanî ve içtimaî değeriyle Batı hukukunun ilmi mukayesesi ve medenî karşılığına dair bir fikir edinebilmek için, biraz Fransızca öğrenmişim. Hukuk alanındaki bu sınırlı çalışmalarım, anayasa hukukundan genel felsefeye geçmemi ve bu alanda bir araştırma yapmamı gerekli kıldı. Eğitim hayatımdaki aralıksız üç-dört sene süren felsefe ve kelâm öğrenimimin sonucu olarak, felsefi sistem ve problemlerle artan aşinalığım, kısmî bir lisan bilgisiyse bu ihtiyacı gidermeye yardım etti.

Yazır'ın Mantıkla ilgisi Fransızca kitapları okuduğum halde İngilizlerin bilimlerini sınıflandırma şekli bana daha uygun geldi. Mantık'dan başladım. Bu münasebetle "Dârü'l-Hilâfe Medreseleri" adıyla oluşturulan yeni kurumda Süleymaniye Medresesi Mantık öğretim üyeliği (müdürlüğü) ile görevlendirildim.

İngiliz filozoflarından Alexander Bain'in, Stuart Mill'in Mantık'ından sonra kaleme aldığı ve "İstintacî ve İstikraî Mantık"⁽¹⁴⁾ adını verdiği kitabı tercüme ettim ve okuttum. Mantık ve bilimler hakkındaki yeni fikirlerin İslâm'daki mantık ve bilim anlayışlarıyla ilgilerini araştırırken, felsefe tarihinin önemi kendini gösterdi.

Yazır'ın Felsefe Tarihi ile ilgisi Bu konuda başvurduğum eserler içinde Fransız filozoflarından Paul Janet'nin "Metalib ve Mezahib" isimli⁽¹⁵⁾ felsefe tarihini tam anlamıyla ilmi, felsefi ve derli toplu eşsiz bir eser olarak gördüm. Bu eserin zamanımıza

(12) « اللهم صل على سيدنا محمد و على آله وصحبه أجمعين »

(13) "Hamdi'nin babası Nu'man, Nu'man'ın babası Muhammed, Muhammed'in babası Bekir, Bekir'in babası Hasan, Hasan'ın babası Bedreddin'dir." (Bu kısım esasen metin içindedir. Metnin anlaşılmasını kolaylaştırmak için dipnotta gösterilmiştir.)

(14) Kitabın orjinal adı: Alexander Bain, Logic: Deductive and Inductive, London and Newyork, 1870, olmalıdır.

(15) Eserin orjinal adı: Histoire de la Philosophie, Les Problèmes et Les Ecoles, Paris, 1886.

kadar gelen Batı'nın felsefi akımlarını bütün olarak kavramamızı sağlayacağı ve bunu okuyacak İslâm âlimlerini Batı'nın fikirlerini değişik yollarla araştırma zahmetinden alıkoyacağını anladım. Felsefe tarihi öğretim üyelerinden pek çok kişiye bu kitabın tercümesini tavsiye ve rica ettiğim ve vaadler de aldığım halde kimse bu vaadini yerine getirmedi. Bütün resmî görevlerimden uzaklaştığım ve bütün derslerimden çekilerek mahrum bir şekilde toplumdan uzak kaldığım şu bir-iki sene içinde bu kitabın İlahiyat kısmından başlayarak, aşağıdan yukarı tercümesine giriştim. İlk olarak bunu, ikinci olarak da Metafizik kısmını tamamlamağa muvaffak oldum. Bu iki kısım, bizim felsefi ihtiyaçlarımızın çok büyük bir kısmını kapladığı için diğer kısımlarını beklemeden yayımlanmasını istedim. Klasik eserlerin yani seçilmiş kitapların çevrilip dilimize aktarılmasından oldukça çok bahsedilen şu zamanda, bunun bir tür başlangıç olmasını temenni etmekten gönlümü alamadım.

Metalib ve Mezahib'in günyüzüne çıkma süreci

Senelerden beri devam eden ilmi çalışmalarına son verilmiş ve o çalışmanın kazanılmış vatanî bir ücreti demek olan yeterli maaşına el konmuş, böylece de özel hayatı ümitsiz bir hale gelmiş bulunan bir ferdin bu çalışması bir küstahlık, bu temennisi de bir hayal sayılabilir. Ancak ilmi alışkanlığın böyle bir tecellisini anlayışla karşılamamak; görev yapmakta Allah rızasından başka gaye gözetmeyen hasta bir kalbi, sebepleri sebep kılan Hz. Allah'ın mutlak yardımından ümit kestirmek de doğru değildir. Gerçekten de ilmi seven faziletli bir takım insanların ilâhî bir sevk ile basım masraflarını üzerlerine almaları, bu gün bu eserin yayınlanmasına imkân verdi. Aslının değeri, çevrisinin sâdeliği ve açıklığı dolayısıyla, bu eserin gerek Şer'îye, gerekse Eğitim Bakanlıkları tarafından tavsiye edilmesi muhtemeldi. Fakat bu tavsiyenin daha sonra ortaya çıkmasına engel olmayan ve belki de onu daha da kolaylaştıran bu şahsî teşebbüsdeki fedakârlık, eserin yayınlanması açısından daha uygun göründü.

Eski bir hukuk öğretim üyesinin Batı'dan aktarılan böyle felsefi eseri yayınlamasında Allah rızası gözetme iddiası biraz tuhaf görünür. Fakat günümüz hayat şartları altında beliren yeni ihtiyaçlara göre İslâma hizmet ile kendini yükümlü bilen ve Batı dilini bilmeyen İslâm alimlerinin haricî birikimlerini tamamlayacak, fikrî faaliyetlerinin açılmasıyla hedef belirlemelerine vesile olan böyle bir eserin mütalaasını kolaylaştırmaktaki iyi niyetim göz önüne alınrsa, bu tuhaflık kaybolacaktır. Zira uhrevî maksatları dünyevî maksatlar uğruna yerine getirmek İslâm hukukunda yerilmiştir. Ancak, dünyevî maksatları uhrevî maksatlarla gerçekleştirmek de aynı oranda övülmüştür.

İlmî birikim konusunda ümmet, Peygamberimizi örnek almalıdır 11

“Öncekilerin ve sonrakilerin ilimleri bana verildi”⁽¹⁶⁾ Hadis-i şerifinden açıkca anlaşıldığı gibi Peygamber Efendimiz, önceki ve sonrakilerin ilimlerini elde etmekle seçkin bir yere sahipti. Onun vârisi olan ümmetin de aynı durumda olması gerekir. Çünkü ancak bu sayede diğer ümmetler için örnek olacak bir yetkinliğe ulaşabilir. Zira ilmî birikimleri tam olan milletlerin ölüsü de dirisi de, ilmî birikimleri eksik olan milletler için medeniyet konusunda başvurulacak kaynak olagelmıştır.

İslâm Milleti'nin hürriyeti, Peygamberimizi örnek almasına bağlıdır

İslâm milleti, “Böylece sizi orta bir ümmet kıldık ki, insanlara şahid olasınız...”⁽¹⁷⁾ sırrına mazhar olmak için “Peygamber size şahid olsun...”⁽¹⁸⁾un mânası gereğince, Hz. Resûlullah'ı örnek alabilmelidir. Böylece diğer ümmetlere ihtiyaç duymaksızın tam bir hürriyete sahip olmalıdır, ki yalnız Allah'ın dergahı önünde eğilebilsin. **Oysa bugünkü ümmet öncekilerin ilimlerini kaybetmiştir. Son dönemin ilimlerinde de, pek çok açıdan eksiktir. Bu sebepten İslâm'ın gücünden yararlanamamıştır. Böylece ilmî noksanlığı yüzünden, Allah korusun, Batı milletlerini tamamen örnek edinme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır.**

Batı felsefesini okuyup anlamak başka, Batılı olmak başkadır

Batı dünyası bizim dini ve Kur'ânî ilimlerimize varıncaya kadar en mühim kitaplarımızı tercüme ederek kendi bilgilerine katarken, Şa'rânî'nin “Mizân-ı Kübrâ”sını bile o yolda değerlendirerek, İslâm'ın esaslarını değiştirecek sonuçlar çıkarmağa çalışırken, biz niçin onların ilmî zenginliklerinden yoksun kalalım. Niye bu yoksunluktan kurtulmak için devamlı surette kendimizden çıkıp onlara benzemeğe yönelim. **Kur'ân'ı tercüme edip okuyan ve İslâm'a karşı onunla da silahlanan Batılılar müslüman olmuyorlarsa, onların felsefelerini okuyup anlayacak ve kendilerine karşı bununla da donanacak olan müslüman, niye Batılı (Frenk) oluversin?**

Müslümanlarda görülen hoş olmayan eğilimlerin sebebi

Müslümanlar arasında göze çarpmağa başlayan hoş olmayan eğilim, Batılılardaki sermayenin ilmî dehâmızla işletilememiş ve denk değerlere olsun çevrilememiş olmasından kaynaklanır. Böyle olması hakikatin aleyhimizde bulunmasından ortaya çıksaydı korkunçtu. Oysa az sonra belirteceğim gibi, bütün hakikatin esası bizimdir. Bizim dini ha-

(16) « اوتيت علوم الاولين و الآخرين »

(17) « و كذلك جعلناكم امة وسطا لتكونوا شهداء على الناس » (Bakara suresi, 143. âyetin başı)

(18) « ويكون الرسول عليكم شهيدا » (Bakara/143'ün devamı)

kikatlerimize tam bir uyum ile ilave edilebilecek olan beşerî ve tabiî ilimler, onlarda daldırma suretiyle ve küllî bir dönüşüm içinde gelişebilmiştir.

Hicri 14-15. asırlar Müslümanlar için aydınlanma devri olacaktır.

Genellikle, ferdler çoğu kez ondört-onbeş yaşlarında bülûğa ermeğe, çocukluk çağından gençlik çağına atlamağa başladıkları gibi, milletler de ondördüncü ve onbeşinci asırlarında başka bir aydınlanmaya ve başka bir hayata geçiş devresine giriyorlar. Avrupa aydınlanması ondördüncü milâdî asır içlerinde başlamıştı. İslâm'ın hicrî tarihinde de içinde bulunduğumuz aynı asırlarda büyük bir aydınlanmanın başladığını görüyoruz. Bugün bocalayıp duran bu aydınlanma akımı, ruhî şuuruna erememiş ve henüz kendi bütünlüğünü toplayamamış bulunduğu için, gayet tehlikeli bir seyir takip etmektedir. 12

İslâm'ın 20'inci asrı Avrupa'ninkinden daha parlak olacaktır

Allah göstermesin İslâm Milleti ictimaî vicdanını kaybederse uzun müddet felaket dalgaları içinde kıvranacak ve hiçbir milletin cemiyet sulbüne giremeyecektir. Cenab-ı Hak'dan temennî ettiğimiz gibi ictimaî vicdanını kaybetmeksizin eğer bu aydınlanma devirlerini takip edebilirse, akıl ve duygusuna, ruh ve bedenine tam bir dayanıklılıkla düzen verecek ve yakın geleceğin en büyük bir milleti olarak ortaya çıkacaktır. Böylece günümüz medeniyetinin hastalıklarından uzak, sağlıklı bir hayat ile bütün milletlerin örneği olacak bir seviyeye gelecektir. **Herhalde İslâm'ın yirminci asrı, Avrupa'nın yirminci asrından çok daha müttekâmil bir seviyede bulunacaktır.**

Avrupa içinde erimek sapıklık; içimizde Avrupa'yı eritmek görevdir

Bundan dolayı bizi Avrupalılaştırarak eritmeğe çalışmak bir sapıklıktır. Fakat Avrupa'yı bizim içimizde eritip bize benzetmeğe çalışmak bilakis bir görev demek olacaktır. çağından, bu hedefe yönelik olan bu çeviriyi hayırlı bir iş saymakta şüphe etmedim.

Metalib ve Mezahib'in özellikleri

Temel kitaplardan sayılan bu eserin hemen hemen benzeri yoktur. Şimdiye kadar bu tarzda felsefe tarihi yazılmamıştır. Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden felsefe profesörü Paul Janet ile aynı fakültenin konferans hocası Gabriel Séailles'in ortak çalışmalarını meydana gelen fakat Paul Janet'in derin felsefi birikimine daha çok borçlu olan asıl eserin önsöz'ünde yazarlar şöyle diyorlar: "Takip ettiğimiz fikir gayet basittir. Fakat bunu bulmak ve uygulamaya koymak, görüldüğü gibi kolay olmadı. Çünkü bizden önce kimse bu metodu uygulamamıştır. Fransa, İtalya, Almanya kısaca hiçbir yerde, değil bu esas çerçevesinde,

buna benzer bile bir eser yazılmamıştır. Felsefi problemler tarihi, hep felsefi sistemler tarihi içinde işlendiğinden, onları bunlardan ayırıp ortaya çıkarmak önemli çalışmaları gerektirmektedir. Bu yapıldığı takdirde yine de eksik olan bir şey kalır. (Meselâ alışkanlık veya dil problemini müstakil olarak ele alan bir tarih kitabı bulunamıyor.) Bulunanlar da bir takım asıl bahislerle içiçe, ikinci dereceden, noksan ve derlenip-toplanması zor bir şekilde, bir çok kayıt ve vasıflar içinde serpiştirilmiş, düzensiz ve birlikten yoksun bir halde bulunur. Bundan dolayı biz bu eksik ve dağınık parçaları bir araya getirerek düzenli bir bütün meydana getirmekle, faydalı bir şey yaptığımızı inanıyoruz. Bu itibarla bu eser, sâde bir tarihten, bir nakilden ibaret kalmayıp 'sistematik felsefe' ile 'felsefe tarihi' arasında orta bir yerde bulunan ilmî bir özelliğe sahiptir. Bu şekilde felsefe, tarihiyle birlikte çeşitli problemlere ayrılıp, gayet ilmî bir metodla ortaya çıkıyor. Her bahisde fikrî hareketler, tarihi akışının bütünü içinde görülüyor. Düşünüldüğünün aksine felsefe, kendisini bize hemen hemen diğer bilimlerden farksız bir halde gösteriyor. Her meselede zaman sırasıyla yapılmış olan ilâveler göz önünde bulunuyor. Anlaşmazlıklar varsa da bunlar felsefeyi yeni zeminler üzerinde, kesintisiz bir şekilde aşama aşama yükseltip derli-toplu noktalara ve pek yüce tasavvurlara ulaştırmaktadır.

13 Metalib ve Mezahib tarzında yazılan felsefe tarihlerine yapılan tenkitler ve cevapları

Burada şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: "Bir bahis, bir teori, bağlı bulunduğu sistem içinde bir anlam ifade edebilir. Ondan ayrıldığı takdirde ortada temelsiz ve anlamsız bir şey kalır. Her felsefe bir sanat eserini içerir. Parçalandığı zaman güzelliğini kaybeder." Evet, şüphesiz böyledir. Fakat biz o özel felsefe problemlerini ve çözüm şekillerini bağlı oldukları sistemlerin genel ilkeleri ve küllî kaideleriyle ilgisini kurarak, bizzat o sistemleri de çeşitli bakış açılarından göstermeğe çalışacağız. Böylece bütünlüklerini kaybetmeden gelişmelerini artırmış bulunacaklardır.

Daha da ileri gidilerek şu soru da sorulabilir: "Felsefede tarihi yapılabilecek değişmez problemler var mıdır? Aristo'dan Dekart'a, Dekart'tan Kant'a gelinceye kadar felsefi düşüncede meydana gelen büyük gelişmeler, hep yeni bir metod geliştirmek, eşya hakkında ibtidaî bir bakış açısı keşfetmek ve önceki felsefi problemler yerine o zamana kadar konulmamış yeni problemler yerleştirme girişiminden ibaret değil midir? Yeni bir felsefe, bilgi ve varlık problemlerinin yeni bir şekle bürünmesinden başka bir şey midir?" Evet, problemler sınırlandırılmış olarak kalmış değildir. Her zaman yeni bir problem ortaya çıkabilir. O za-

mana kadar görülmemiş olan bu problemin ortaya çıkış zamanı ve şeklinin kaydedilmesi mümkündür. Ayrıca önceden dolaylı olarak, ikinci dereceden bir mesele tarzında bahsedilmiş bir problemin, yeni bir sistem içine öncelikli bir yer kazanarak girdiği de olmaktadır. Fakat ne olursa olsun, ruha bizzat eşyanın tabiatından yansıyan ve sistemden sisteme 14 değişip duran bir takım aslı problemler de vardır. (Meselâ bazen âlemin ruhu, bazen de ezeli âhenk -L'Âme du Monde et Harmonie preetablée adını alır). Bir de gerek problemler gerekse bunların çözümleri için uygulanan metod ve teoriler sınırsız değildir. Ruhun tabiatı bunları sınırlar. Bunlar devirden devire yeniden konulmak suretiyle gelişirler."

Felsefenin tanımı

Bilindiği gibi bir felsefe demek, genel veya evrensel bir konu çerçevesinde felsefi problemleri sistematik veya tarihi olarak özel bir sistem içinde araştırmak ve çeşitli sistemleri de mümkün olduğunca tenkitçi bir yaklaşımla incelemektir. Bizce bir felsefe kitabı denilince akla gelecek olan böyle araştırmaya dayalı bir kitaptır. Bütün felsefi zevk de bundadır. Makasid ve Mevakif'in (19) bizdeki önemi de bu karakterdeki nekahat ve cemiyetlerinden ortaya çıkmıştır. Felsefe problemlerini öncelikle böyle özel bir sistem dahilinde tahsil ederek ilmî bir meleke kazanmamış olanlar, felsefe kitaplarını okumaktan dolayı çoğunlukla ruhi bunalıma düşerler.

Felsefe sistemlerinin en büyük faydası, felsefi mütalaa esnasında ruhi birliği sağlayabilmesidir. Çünkü birliği bozulmuş ruhların, hakikat ile münasebetleri kesintiye uğrar. Düşünce daima hareket halinde görünse bile vicdanî kesinlik kalmaz. Her şeye ayrı bir bakış açısıyla bakmak ve bir şeydeki çeşitli bakış açılarının düzenine bakmamak, vicdan ile vücudun hakiki irtibatından uzaklaşmak demektir. Bunda ise şahsiyet bozulur, toplum zarar görür.

İlimde ve felsefede önemli olan çeşitli bilgileri biraraya getirmek değildir

İlimde ve felsefede asıl iş, farklı ve çeşitli bilgileri yığmak değil, o bilgiler arasındaki ilişkileri düzenleyerek mutlak bir senteze varmak demektir. Bugün âciz kalemimin aracılık ettiği bir kitap işitilince, ilk bakışların bu yöne çevrileceği hatıra gelir. Fakat bir meslek kitabında bu gayeye ermek için, bütün felsefe tarihinin bilinmesi de gerekir. Bilinen bütün felsefe tarihinin bir meslek kitabına konması

(19) "Makâsid" ve "Mevakif", Osmanlı medreselerinin üst sınıflarında okutulan felsefi ağırlıklı kelâm kitapları olmalıdır. "Makâsid"ın yazarı Sa'deddin Taftazânî (Ö. 1389)'dir. Burada Taftazânî'nin "el-Makâsid fi ilmi'l-Kelâm" adlı risalesi veya bu risaleye "Şerhu'l-Makâsid" adıyla yaptığı şerhi kastedilmiş olabilir. "Mevakif"ın yazarı ise Adududdin el-İcî (Ö. 1355)'dir. Orjinal ismi "el-Mevakif fi ilmi'l-Kelâm"dır. Makâsid'in olduğu gibi Mevakif'in de pek çok şerhi yapılmıştır. En iyi şerhi olarak, Seyid Şerif Cürçânî'nin (Ö. 1413), "Şerhu'l-Mevakif" ismiyle yaptığı şerh bilinir. Medreselerde okutulan daha çok Cürçânî'nin şerhidir.

ise, Şerh-i Mevakıf'da yapılmak istendiği gibi hem eksik kalmış hem de zorluklara sebep olmuştur. Bu itibarla felsefe tarihinin bölümlere ayrılmasında meslekî mütalaa için büyük bir öğrenim faydası vardır. Ancak gerek bilinen felsefe tarihi kitapları gerekse felsefî sözlük ve ansiklopediler ile yetinmek, perakende kalmak demektir. Süleymaniye Cami-i Şerifinin 15 her penceresini, her köşesini kısaca sanatlı her noktasını ayrı ayrı resimler ve izahlar altında ayrıntılarıyla açıklamak ve bu ayrıntılara bütün sanat inceliklerini sığdırmak ne kadar büyük ve mühim bir iş olursa olsun, o caminin umumî şekli hakkında bir hayal edinebilmek bile değildir. Sadece bunları bilen, her halde, genel basit bir resmin vereceği bilgi hakikatı ve açıklığından yoksundur. Fakat o parçalar ile beraber aralarındaki ilişkiler de düzenlenir ve sonuç olarak genel bir şekilde tesbit olunabilirse, bilgi görevi tamamlanmış olur. İşte sistem bu işi görür.

Bunun içindir ki, felsefî sistemlerin her yönden ilişkilerini tesbit etmek, ayrıldıkları ve birleştikleri yönler ile çözüm yollarının ulaştığı türü kavrayabilmek de ilmi bir yetkinliktir. İşte bu kitap bu hususu gözönünde bulundurmuştur. Bundan dolayı yazarlarının dediği gibi bu kitap tamamen araştırmaya dayanan ve teorik bir karakter ile tamamen nakli ve tarihî bir karakteri haizdir. Göz atılıp geçilecek değil, okunup-okutulacak bir kitaptır.

Gelişme (terakki)nin anlamı Bilindiği gibi her ilmin bir nakil yönü bir de akıl yönü vardır. Ne nakli ilimler akıl yetisinden âzâde, ne de akli ilimler nakil özelliğinden vârestedir. **Gelişme demek, geçmişteki değerleri görmezden gelmek değil, onları yeni birtakım değişiklikler ve keşiflerle daha yetkin değerler haline getirmek demektir. Başka bir deyişle önceki neslin servetine bir sonraki kuşağın servetini ilâve etmektir.** Amr İbn Âs Hazretlerinin dediği gibi akıl « الاصابة باطن و معرفة ما يكون بما قد كان » dir. Yani akıl, doğru tahminde bulunmak ve olmuş vasıtasıyla olacağı bilmek diye tarif olunabilir. Gerçekten de olguların geçmişteki durumunu bilmeksizin meydana gelen fikrî yenilikler, şâirâne de olsa ilkellikten kurtulamaz. Ustasız sanatkâr, hocasız âlim ne kadar yetenekli olursa olsun, yetenekli bir çirak ve akıllı bir öğrenci olmaktan ileri geçmez. Fakat doğrudan doğruya vahye mazhar olunursa durum değişir.

İlimlerin akıl ve nakil yönüne müştereken önem verilmelidir Oysa vahiy devri geçmiş, ictihad devri açılmıştır. **İlimlerin akliliğini ve günümüzdeki etkinliğini göz ardı edip sadece nakil yönünü tesbit ile uğraşmak, skolastik denilen taklid seviyesinde sayıp durmak demektir.** Bu ise hakikatin hayatîyetinden ve canlı nok-

talari bulunduğundan gaflet eylemektir. **Bunun aksine ilimlerin nakil yönünü görmezden gelip sade akli yönü ile eğlenmek, ölçütsüz, ölçeksiz, ilkel ve çocuksu bir harekettir. Bununla beraber skolastik, olgun (reşid) ilmî bir mahiyeti haizdir. Eş'arî'yi bilmeyen Râzilikten dem vuramaz. Newton'u tanımayan Einstein'dan bir şey anlayamaz. Değişim hızlı olabilir. Fakat gelişme son derece ağırdır.** Kuvvet'in Değişimi Kanunu ile birlikte yürür. İşte felsefe tarihi değişimi; felsefi sistem de devamlılığı temsil eder. Bu değişim ve devamlılık sayesinde ki insan ruhu gelir; bilim, yetkinliğe doğru gider.

Yeni ilim anlayışında mutlak müctehid ancak cemiyettir Eski devirlerde ilmî icthad, pek bölünme kabul etmiyordu. Felsefe bütün ilimleri içine almaktaydı. Bir felsefe müctehidi diğer bilimlerin de müctehidi idi. Filozof hem matematikçi, hem de bilim adamı ve hatta tabib idi. Son dönemlerde icthadın bölünmesi bir zorunluluk oldu. Bunun için de zamanımızda mutlak müctehid fertler değil, cemiyetler olmuştur. İnsan hayatı gibi ilim hayatının da ictimaiyeti arttı. Bir bilimin müctehidi, diğer bilimlerin mukallidi olabiliyor. O halde çeşitli bilimlere mensup müctehidler arasında ictimai bir kıymet ve bağın bulunması lazım gelir ki, karşılıklı uyum hasıl olabilsin. Çünkü cemiyetin önemi ruhen benzeşmede, fiilen âhenktedir.

Felsefi icthad ile dinî icthadın yardımlaşması hayatın âhengini sağlar Sosyal faaliyet, ferdlerin aynı konuda yığılmalarında değil, imece ile çalışabilmelerindedir. Bu ise sosyal bir ilkenin hükmü altında bulunmakla olur. O hâkim ilke, sosyal ruh demektir. Bu sosyal ruh, o âletlerin değişik alanlardaki düzenli faaliyeti sayesinde ancak, mutlak icthad seviyesini kazanabilir. Bilimlerin bu sosyal değerini verebilecek şey felsefi icthaddır. Felsefi icthadın dinî icthad ile karşılıklı mutlak yardımlaşması da umumî hayatın âhenk ve intizamını sağlar. Asıl sosyal nefis ise, bu âhenk ile payidar olur.

Din ve ilim; halk ve seçkinlerin uyumu İlim hayata feyzini, ancak özel bir metod ile; din ise seçkinleri (havâss) ve halkı (avâm) kapsayan genel bir metod ile yayar. Bir memleketin hepsi inançlı ve dindar olabilir. Fakat hepsinin bilgin olması mümkün değildir. Halkında ilimden ve dinden hiçbiri bulunmayan bir memlekette kıyamet kopar. Halkı dindar, seçkinleri dindar olmayan memlekette ise, halk ile seçkin arasında ruhî bağlılık ve benzeşme kalmaz. Sosyal merkezler demek olan seçkin ile sosyal çevre demek olan halk arasındaki bu çatışma, millet ve devlet denilen sosyal birlik ve faaliyetin parçalanması demektir. Zaten milliyeti içtimâî bir heyeti, "ictimâî" kılan bir nefis, sosyal

bir vicdan demektir. Irk ve kan, milletin tarifi değil, tezahürünün âlet ve araçlarıdır. Her milletin genişleme yeteneği, o vicdanın kapsam ve evrensellik derecesi ile orantılıdır. Lisan da, irk ve kandan ziyade bu vicdanın bir ifadesidir. Din, bu vicdanın en kapsamlı ilkelerini, en büyük

17 ideallerini içerir. **Bir heyetin dini ne ise sosyal vicdanı da o; sosyal vicdanı ne ise gerçekte dini de odur.**

**Millet,
Ümmet ve
Devlet
Kavramları**

Devlet; o milletin hukuken kurumlaşması ve hususi bir faaliyetidir. Her devletin bir milleti vardır. Fakat her milletin devleti olmayabilir. Devlet, milletin faaliyet unsuru ile güçlenir. Faaliyet unsurunun kıymeti de, evrensel vicdanı güzel temsil emekle beraber, dışarda ve içerde sahip olduğu amelî kudret ve maddî dayanıklılığı ile orantılıdır. Millet, henüz faaliyete geçmeyen ve devlet kavramını hak edemeyen sosyal duruma da sâdik olabilir. Fakat faaliyet halinde olup da hukukî yapılanmasını tamamlayamamış bulunan millet, İslâm hukuku dilinde "ümme" kavramının karşılığı olur. Merhum Emrullah Efendi, "ümme" kelimesini "ümme" kelimesiyle ilgili zannederek, "nation" kavramını "millet" diye ifade etmeyi tercih etmişti. O zamandan beri "ümme" kavramı zayedilmiş; hafife alınan bir telakkiye maruz kalmıştır. "İstılâhât Encümeni"nde sonradan bir araya geldiğimizde, bu kelimenin "ümme" veya "ümme" terimiyle değil "imâm" tabiriyle ilgili olduğunu izah etmiş ve kabul ettirmiştim. Yazık ki önceki hatasını düzeltmeye fırsat bulamadan vefat etti.

**Halk ve
seçkin
ilişkisi**

İşte ilim ve hayatın, vicdan ile vücudun bu özel ilişkisi, seçkin (havâsi) ile halk (avâm)'ın sosyal vicdandaki benzeşme ve bağıllık seviyeleriyle orantılıdır. Seçkin'in özelliği, halk'dan daha fazla sahip olduğu özellikleri açısındandır. Halkın taşıdığı vicdan suretinden yoksun olan seçkin, o halkın ictimâî cinsine değil, ona zıd olan bir cinse dâhil olur. Bu noktayı idrak eden bazı seçkinler, dinî iki yüzlülüğe eğilim gösteriyorlar. Fakat samimiyetsizlikten ne çıkar? Ayrıca ikiyüzlülük bir nifaktır. Nifakı alışkanlık haline getiren ruhlar ise, vicdanın hakikate nâzır olan sezgi yetisinin ferasetini körletir. Hakikat karşısında kendini bir vesvese kaplar. Çok zaman vardır ki, ciddi ve sâfi halkın hissettiği bazı olgusal neticeleri, münevver sayılan seçkin, ruhindaki nifak vesvesesinden dolayı hissedemez.

Bu sebepten seçkinin dine ciddi bir bağlanması, hakikî bir aşkın bulunması gerekir ki, bu aşk ve bağlanma ile seçkinler arasındaki yabancılaşma, yakınlaşmaya dönüşsün; ictimâî kurtuluş ve mutluluk devam edebilsin. Bu ise bilimler ile felsefenin, felsefe ile dinin karşılıklı emniyeti sayesinde hasıl olur.

Felsefenin nihai noktası, din din felsefesidir Bütün bu sebeplerden dolayı felsefenin ulaştığı nihai nokta, din felsefesi olmuştur. Bu açıdan felsefe hikmet 18 adını alır. Gerçek filozoflar hakiki bilge kişilerdir. İlimler konulmuş (vaz'î) olmayıp keşfedilmiş olduğu gibi, din felsefesi yapmak da, yeni bir din koymak demek değildir. Hak dini bulmak ve tanımak demektir. Hak din'i asıl tanıtanlar ise, bilge kişiler değil, Enbiyâ ve evliyâdır. Filozoflar bu konuda Peygamberlerin bildirdiklerini açıklama ve eyleme geçirme ile bilge ve veli olabilirler. Din'e mutlak olarak karşı çıkmağa çalışan filozoflar bu konuda bir hakikat gördükleri için değil, talep edilen hakkı görmedikleri için, başka deyişle eksik anlayışlarından dolayı o mücadeleye girmişlerdir. Avrupa'da onsekizinci asrın ateistleri ve materyalist ateistlerin bütünü, bunun en açık örneğidir. Meselâ Buchner, "maddenin atomlarını ayıran nedir; bunlar arasındaki hareketli-hareketsiz ilgi ve bağlantılar hangi ilke ile izah olunacaktır?" gibi problemleri asla idrak edememiştir. Bunu idrak eden materyalistler bile, maddede Allah-u Teâla ile temellendirmeğe lüzum görmüşlerdir.

Kant'ın dine yaklaşımı Bu kitabı takip ederken göreceğiz ki, Kant gibi bazı filozoflar, felsefeyi eleştiri (criticism) ile fedâ etmiş olduğu halde, din'i ihmal edememiştir. Dinin izahının felsefeyle temellendirilmesine son vermiş olmasına rağmen, dinin ahlâk ilmi ile ilişkisini tesbit etmiştir. Bu ekole göre felsefenin dinle olan ilgisi ve alâkası ahlâk ilmi ile yani amelî bilgelik (hikmet-i ameliyye) kısmıyla korunmaktadır ki, bu tutum, İslâm mutasavvıflarının üslubuna oldukça benzemektedir.

Pozitivizm ve din Sonra, pozitivizm ekolü ilk devresinde dini kaldırmak ve böylece ateistlerin gözüne girmek istemişse de, onların gözüne gireyim derken kendi vicdanında mahkûm olmuştur. Yeniden bir din ihtiyacı duyarak, yeni bir din koymaya kalkışmıştır. Allah'ı bırakmış "en büyük mevcud", "en büyük put" ve "en büyük çevre" isimleriyle insanlık, yeryüzü ve atmosfer (feza)'den oluşan unsurlarla bir teslis tasavvur etmiştir. Böylece insanlar arasında en fazla kadınlara tapınmayı esas alarak güya bu şekilde duyguları tatmin etmeye bir yol bulmak istemiştir. Bununla da filozofun koyacağı dinin, işte böyle uydurma bir şeyden, kaba bir tapınmadan, putlar devrine dönüştürülen başka bir şey olamayacağını ispat etmiştir. Gerçekten de görünürde ulûhiyete aykırı görünen bu hayal, insanların erkek ve kadınlardan büyüklerini tanrı ve ilâh edinmek suretiyle ulûhiyet fikrinin esasını içermiş ve ancak bâtil dinlerin ortaya çıkış tarzına açık bir örnek olmuştur. İnsanı fikrin yükseldiği iddia olunan bir zamanda, insan vicdanını böyle dar bir çember içine koyup insanlığı Fi- 19 ravunlar devrine geri götürmeğe çalışmak, ne kadar üzüntü vericidir.

Spencer ve din Daha sonra Spencer gelmiş, dinin aslının ilimlerin bütününe ve felsefeye mutlak üstünlüğünü tesbit etmiştir. Ayrıca "kibarlar dini" adı verilen ve Fransa Hükümeti'ni bir zamanlar dinsizliğe sevkeden pozitivist dini'nin bozukluğunu da ortaya koymuştur. İşte Batı felsefesinde meydana gelen bu değişiklikler, insanın ahlakında büyük yaralar açmış ve bugünkü bunalım ve baskı devrini hazırlamıştır. Bilimsel gelişmelerin nice nice seviye katettiği bu devirde insanlığın döktüğü kan, taşıdığı ihtiras, çektiği işkence, insaftan uzaklaşma, nefret ve düşmanlıkta şiddet... Bunların hepsi maneviyatta meydana gelen o karışıklığın sonucudur.

Felsefe ve İslâmiyet Şimdi insaf ve hakkaniyet ile felsefenin takip ettiği tarihi seyir gözden geçirilirse, görülür ki, din bahsinde felsefenin gerçekten ulaşabildiği gaye Allah'ın birliğini tesbitten başka bir şey olmuyor. **Demek ki, başka dinler içinde daima garip kalmış olan felsefe, İslâmiyet'i aradığını bulacaktır. Eğer Avrupa'nın son dönem filozoflarının mensup oldukları kavimlerin dinleri, İslâm dini olsaymış, günümüz Batı felsefesi büsbütün başka bir hakikat rengiyle meydana çıkabilecekmiş.** İşte bu gün müslümanların sorumlu buldukları görevlerden birisi de bu noktayı tamamlayabilmektir. Son dönemden bir iki filozofun Hıristiyanlığa temasını görüyoruz. Fakat bu temasın ne kadar yapmacık olduğunu anlamakta hiçbir zorluğa tesadüf etmiyoruz. Gerçi bütün Ortaçağ'ı kaplayan bir Hıristiyanlık felsefesi vardır. Yoktan yaratma inancında asıl dinî öze temas eden bu felsefe, gerek bunda ve gerek Allah'ın varlığının delilleri bahislerinde İslâm'a benzer ve denk olmakla beraber, hakikat-ı ilâhiye bahsinde Hıristiyanlık inancından hiçbir şeyi ispata yanaşmadığı gibi, bunda da Allah'ın birliğine ulaşmaktan başka bir şey yapmıyor. Teslis vs. gibi Hıristiyanlığın mevcut inanç esaslarına felsefi mevki de veremiyor.

Tevhid ve teslis karşısında aklın tavrı İlim tevhid'e münhasır kalıyor. Teslis ise, akla muhalif bir inanç kalıyor. "Akıl vahdeti anlar, teslis'i anlayamaz" deniliyor. Oysa gerçekte akıl, teslisi anlayamıyor değil, çelişme bularak iptal ediyor. Yoksa akıl usûlen kabul edebildiği ve fakat ihata ederek idrak eyleyemediği bazı hakikatler gibi burada eksikliğini itiraf edip kalmıyor. Karşı atağa geçebiliyor. Günümüzde Batı metafiziği ulûhiyet bahsinde pek ciddi bir yola girmiş, Allah'ın birliğinde şüphesi kalmamıştır. Ancak hakikat-ı ilâhiye bahsinde "istiva meselesi" dediğimiz bilgi noktası üzerinde yoğunlaşmıştır. Burada vahdet-i vücud veya müteâl ilâh teorileri karşılaştırmalı olarak ele alınıyor. Bu ikisi arasındaki münakaşa devam ediyor.

Nübüvvet ve Vahy'in felsefedeki yeri Burada şunu kaydetmeden geçemeyeceğim ki, Allah'ın birliği etrafında bu gayeye ermiş olan Avrupa felsefesinde 18 henüz bir nübüvvet bahsi açılmamıştır. Psikoloji'nin tesbit ettiği bazı ruhî vâkıalar dolayısıyla olsun, Batı felsefesinde bir vahiy ve nübüvvet bahsinin bulunmaması henüz büyük bir eksikliktir. "Nübüvvet bahsi dinlerin inanç esasları ile ilgili olan ilme âittir" denilmesin. Dinlerin inanç esasları ile ilgili ilme ulûhiyet bahsinin bağlı olmasıyla nübüvvet bahsinin bağlı olması arasında esaslı hiçbir fark yoktur.

Bunların her ikisi de aklî ve felsefî selâhiyet ile ele alınabilir. Bundan dolayı İbn Sina'nın gerek **Şifa**'sında ve gerek **İşârât**'ında yaptığı gibi "nübüvvet mümkün müdür? "Mümkün ise gerçekleşmiş midir?" sorularını sorarak, nefsi ve ruhi oguları gözden geçirerek "nübüvvet" ve "velâyet" problemlerini de, felsefî problemler arasında çözüme kavuşturmak lâzımdır. Çünkü nübüvvet bir vâkıadır. Din vâkiası da buna bağlıdır.

Felsefe ve Hıristiyanlık (Felsefî din ve dinî felsefe) Avrupa "dinî felsefe" (felsefe-i diniyye) ile "felsefî din" (din-i felsefî)'i ayırt etmek istiyorsa bu, Hıristiyanlığın ta'biatından kaynaklanan bir fikirdir. Çünkü günümüz Hıristiyanlığında dinî felsefenin başlangıcı ancak mutlak cehalet olabiliyor. Felsefî kesinlik (iykân) inkâr edilip, aşırı agnostizm (lâedriye-i mufrita) ekolü kabul edilmedikçe, Hıristiyanlığı savunmak mümkün olmuyor. Buna dayanarak Hamilton medresesi, Kant'ın tenkitçiliğinden bu noktada yararlanmak istemiş; ilmi esasından yıkp, Hıristiyanlığı mutlak cehalet üzerine temellendirerek savunmaya kalkışmıştır. Bununla beraber Stuart Mill, dinin mutlak cehalet üzerine temellendirilmesinin sakıncalarını göstermiştir. Hıristiyanlık ilim üzerine temellendirilemez. Felsefe de mutlak cehalet üzerine bina kılınamazsa, "dini felsefe" ile "felsefî din" arasındaki kopukluk pek doğal olmaz mı?

İslâm'ın inanç esaslarında aklın yeri Oysa İslâm dininde inancın esasen ilmi kıymetinin olması gerekir. Aklın burada, hiç olmazsa, imkânı ispat gibi önemli bir vazifesi vardır. Hatta bizde taklidi iman tartışma 21 konusu olmuştur. Gerçi felsefenin bilgi bahsinde, İslâm'ın felsefe ve kelâm sistemlerinin bugünkü felsefî anlayışa göre doğmatik yani iykâniye olması, üzerinde ittifak edilen bir konu değildir. Filizoflar ve Mu'tezile gibi doğmatik olanlar varsa da Eş'arî ve Maturîdiler gibi bir açıdan şüpheli (hisbanî), bir açıdan doğmatik olanlar da vardır. Çünkü bunlar, esas itibarıyla tecrübecilik'den (meslek-i tedrib'den) yürümüşlerdir. David Hume şüpheliğine yakın bir felsefî şüphelicilikte ve ondan daha çok doğmatizm'e eğilimli bir orta seviyede karar kılmışlardır. Bunların esas prensiplerine göre doğma ve insan ilmi zorunlu değil, olağan (âdî)'dir.

**İlimde
mutlak
zorunluluk
yoktur**

Doğma, olgusal bir kıymeti haiz olabilip aklı ve mantıkî zorunluluğu içermemektedir. İlmî hükümler Kant'ın "assertorik" dediği türden olup olgusal ve mutlak genel geçer olan önermelerdir. Çünkü mutlak başlangıç noktası, hür bir fâildir. Zorunluluklar hep ameli yönden ortaya çıkar; olgulardan, olguların devamlılığı ve ard-ardalığı demek olan olağanlıktan (âdiyetten), kısaca ilâhî sünnetten gelir. Ben, Eş'arî ve Maturidîlerin bilgi bahsinde aklı zorunluluğu inkâr ve olağanlığı tesbit etmelerinden öyle anlıyorum ki, beşerî ilimde mutlak mantıkî zorunluluklar yoktur. Bu zorunlulukların hepsi, bir nitelik şartına göre zorunluluk denilen kısma aittir. Bunun menşei de, her ilimde ilk prensibin önceden kabul edilmiş bir öncül olarak kabul edilmesidir. İlk başlangıç noktası determine edilmiş bir fâil olsaydı , doğma ve ilim, bizzat mutlak zorunluluk ifade ederdi. İlk başlangıç noktası hür fâil olunca bu doğma, olumsal ve fiili bir doğmadan ibaret kalır. Bundan dolayı da tecrübe değerini tecavüz edemez. İslâm filozoflarının determinizm'i, kalamcılarının da hürriyeti desteklemeleri de bu görüşü doğrular. Görülüyor ki, bu iki teorinin ikisi de, hem felsefi hem de dinî kıymeti hâizdir. **Daha çok "dinî felsefe" sayılması gereken kalamcılarının felsefesi, bugün bilim ekolü sayılan tecrübecilik ile daha çok alâkadar olarak günümüz felsefesiyle ilgilidir.** Sonra her iki ekol günümüz felsefesine dahildir. Şu halde "dinî felsefe" ile "felsefi din", bize göre din ile felsefe arasında küllî bir örtüşme ve küllî bir çekişme değil, iki felsefe arasındaki sistem farkı demektir.

Bu fark olsa olsa nübüvvetin felsefeye kabul edilip edilmemesi noktasından başlayabilecektir. Acaba nübüvvet, felsefi bir problem olacak değerinde bir vâkıa değil midir? Ulûhiyet felsefi bir problem olarak ele alınca, nübüvvet niye alınmasın?

22

**Bilginin
temeli
bahsinde
doğmatizm,
tecrübecilik
ve idealizm**

Bu gün psikoloji, mantık, ahlâk, metafizik gibi felsefenin bütün dıllarında bilginin ilk temelleri, herhalde ruhun vicdanî şahadetine indirgenmektedir. Apaçık ilkelere dayanan doğmatikler, ruhun sezgi ve apaçıklığına (bedahetine) objektif (aynî) bir kıymet vererek doğmayı buna, bu apaçıklık üzerine temellendirmiş ve bunsuz tecrübenin bile mümkün olmadığını söylemiştir. Buna göre bilginin temeli, ruhun evveli olan apaçıklık yetisiyle, eşyanın bizzat olan varlıksal açılımı arasındaki birlikteliktir. O halde ilk vicdan, yalnız subjektif değil objektif kıymeti de haizdir. Buna karşılık tecrübeciler bu apaçıklığa yalnız subjektif bir kıymet vermekle beraber, tecrübe ve tümevarımı: "His-

settiğimi hakikaten hissederim" ilkesi ile temellendirmiştir. Bu şekilde de objektif kesinlik, vicdanın bu şahadetinden ileri geçemiyor. Sonra idealistler (maneviyyun), objeleri ruha indiriyor ve objektif kesinliği subjektif kesinlik ile birleştiriyor. O halde gerek doğmatiklerin dediği gibi **akıl** ilimde hem **alan (kâbil)** ve hem **etkin (fâil)** bir halde bulunsun ve gerek tecrübecilerin dediği gibi yalnız **alan** olsun ve gerekse idealistlerin dediği gibi sırf **etkin** sayılsın, herhalde ilimin, vicdanın kuvvet ve zayıflığı ile mutlak bir ilişkisinin olduğu inkâr olunamıyor. Kesinlik ve şüphenin temelinin, vicdanların kuvvet ve zayıflığından ibaret bulunduğuna şüphe kalmıyor.

Bir bilgi kaynağı olarak vahy'in felsefi temellendirilmesi

Zekaların, akılların, fikirlerin kuvvet ve zayıflıkta, şiddet ve süratte farklı olmaları gibi, vicdanların kuvvet ve zayıflıkta farklı olmaları da tamamen kazanılmış bir hal değil esasen bir Allah vergisi olduğu gözönüne alınır, yaratılıştan bazı vicdanlara "hakikat" ile pek büyük ve çok güçlü bir ilişkinin bahşedildiğini inkâr etmek için hiçbir sebep kalmaz. İşte bu vicdan, İslâm felsefesinde **kudsî yeti (kuvve-i kudsiyye)** denilen yetidir. Bunun en yüksek seviyesine mu'cize gücünü haiz olan Peygamberin vicdanını koymak çok uygun olur. Merhum Gelenbevi "Mîru'l-Âdâb Haşiyesi"⁽²⁰⁾nde kudsî yetiyi sezgi yetisinin bir kemal seviyesi olarak kabul etmiştir. Sezgi yetisinin doğuştan olan yönü ile tecrübe ile kazanılan yönlerini de açıklığa kavuşturmuştur. İbn Sina'nın yaptığı gibi bunu, tecrübî psikolojinin bazı verileriyle doğrulamak ve ispat etmek de mümkündür. "Kalp ve rev" de denilen bu prensibin aslı, her nefiste az çok mevcuttur. Fakat genellikle ruhların çoğunun vicdanî tecellileri her zaman tecrübe ile doğrulanmadığından, bunların kıymetleri bedihiyyât veya teoremler adını verdiğimiz ilkelere münhasır kalmıştır. Bundan dolayı vicdanın ilhamı, mutlak olarak ve genel-geçer bir tarzda ilim sebeplerinden sayılamıyor. Fakat herkes için mutlak olarak kabul olunamayan bu tecellilerin, seçkinler için bazı devamlı tecrübeler ve belirli şartlar altında gerçekleşmesini kabul etmekte hiçbir felsefi mahzur yoktur. İslâm felsefesinde gösterildiği gibi buna dâvâ veya meydan okuma ilâve olur. Eğer olgusal tecrübeler de onun gerçekleşmesini doğrulayarak mu'cizeye götürürse, "vahiy" dediğimiz bu kısmı sıradan ilhamlar ve diğer sebeplerin üstünde bir kesinlik seviyesine yükseltmek pek tabii olur. İşte felsefesinin nübüvvet bahsinde araştıracağı meseleler bunlardan ibarettir.

(20) Gelenbevi bu eseri "Hâşiyeye alâ Mîri'l-Âdâb" ismiyle 1189 yılında kaleme almıştır. 1234 yılında kitap İstanbul'da basılmıştır.

**Batı
felsefesinde
nübüvvet
bahsinin
olmayışının
sebepleri**

Günümüz Batı felsefesinin Hıristiyanlık karşısında bulunması, Hıristiyanlıkta nübüvvet ile ilâhiyatın içiçe olması ve hatta bu içiçeliğin dinen babalık ve oğulluğa kadar genişletilmesi, nübüvvetin İslâmî mânada ilmî ve hakikî bir şekilde araştırılmasına engel olmuştur, zannedirim. Bir de filozofları bu meselede tereddüde sevk edebilecek duygusal bir konu vardır. O da, "nübüvvet" diye bir şey var da bizde niye olmuyor? sualini içeren bencillikten ibarettir. Oysa yukarıda da arz ettiğim gibi tamamen bir Allah vergisi olan bu hususiyetin, kişinin kendi özel gayretiyle elde edilemeyeceği hatırlanınca, hakikat arayanlar için bunun inkârından doğacak yoksulluğun daha fazla üzüntü kaynağı olacağı belli olur. Kendimizde bulunmayan meziyetleri inkâr mı edeceğiz? Dindar olmak için hepimizin Peygamber olması mı gerekir? Yaratır, bilir, sever, dertlerimize derman verir diye kulluk edeceğimiz bir Allah'ın razı olduğu konuları nasıl belirleyip de hareketlerimizi ona göre ayarlayacağız? Her gönlümüzü aldatan teselliye din kıymeti mi vereceğiz? Kendimize hürriyet ararken Yaratıcıya zorunluluk mu yükleyeceğiz? Hakperest bir diyanete sahip olmak, vecdî bir aşk ve ideal taşımak için Allah'ın rızasını gözetmek zorunda değil miyiz?

**Vahiy,
Peygamber
ve Din**

Comte gibi kadın veya erkek insana tapanlar bile tap-tıkları insanların arzularını dinlemek ve onu eyleme geçirmek zorunda değil midir? Evet, Allah'a kulluk edebilmek için onun emirlerini kesin bir vahiy ve o vahye bağımlı olan bir bilgi aktı ile anlamak ihtiyacındayız. Madem ki hepimizin vahiy sahibi olmadığını görüyoruz, o halde Peygamber'e ihtiyacımızı kabul edeceğiz. Gerçekten de Peygambersiz din mümkün değildir. Bunun içindir ki Allah'ı bilmeyenler, ibadet ettikleri tanrıların, kendi önlerine dikmek ve ondan ilham almak isterler. İşte Peygamberlere dayanmayan bütün bâtil dinler buradan çıkmıştır. Çünkü din duygusu doğustandır. Felsefe, halk arasında yaygın sıradan kuruntu ve temenniler ile karışık batıl inançları inceleyerek, bunların içine yansımış olan asıl hakikati araştırmış ve "felsefi din" denilen Allah'ın birliği inancını tesbit etmiştir.

**Dinin
menşei
ve evrimi
meselesi**

Kitabın ikinci kısmında din bahsinin başında bir söz var: Bütün felsefe gibi bu bahsin de efsane ve halk inançlarından yansımış fikirlerden doğduğu söyleniyor. Orada da işaret edeceğimiz gibi biz bu sözü din bahsinin felsefi temeli hakkında mütereddid bir şekilde kabul etsek bile, dinlerin asıl menşei hakkında asla kabul edemeyeceğiz. Çünkü hak din'in menşei nübüvvetidir. Peygamberlerin hepsi Allah'ın birliğinde ittifak halindedir. Ta başlangıçtan

ve özellikle Hz. İbrahim (A.S.)'dan Hz. Muhammed(S.A.V.)'e gelinceye kadar gerçekleşmiş olan evrim, hep gelişme ve daha çok açıklığa kavuşma şeklinde olmuştur. Genellikle inanç esaslarının tatbik şekilleri demek olan amelî kurallar açısından değişiklikler olduğu görülmüştür. Âlemde her taklidin gerçek bir aslı vardır. İşte hurafe dinler o gerçek aslın taklidleri ve bozulmuş şekilleridir. Bunlar ya şiir konularından veya halkın zaman içinde değiştirmelerinden veyahut zorba ve bozgunların aldatmalarından doğmuştur. Birtakım işaret ve efsanelerin, zalim idarecilerin ülkelerinde dinleri yaymak için gizlemek ve saklamak ihtiyacından kaynaklanmış bilmece, kapalı anlatımlar ve ebedî benzetmelerden ibaret olanları da vardır. Peygamberlerin mucize kudretine sahip olmayan din velileri, zaman zaman bu ihtiyacı duyabilirler. Hatta mutasavvıfların kitapları genellikle birtakım bilmece türünden terimlerle doludur.

**Spencer'in
dindeki
evrim
teorisinin
tenkidi**

Gerek dinler tarihi ve gerekse felsefe tarihine bu fikir, evrim teorisinin yaygınlaşmasından sonra girmiştir. Spencer din teorisinin bilinen kısmını izah ederken, Allah'ın birliği inancının evrim süreci sonunda ulaşılan bir inanç olduğunu iddia etmiş ve şirk'i tevhid'den daha önce göstermiştir. Oysa Spencer felsefesinin özü gereğince bu teorinin din teorisinin yalnız bir safhası olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca burada basit'in bileşik olana (mürekkebe), bir'in çok'a doğal olarak önceliği bulunduğu da gözardı edilmiştir. Bir ma'bud fikri oluşmadan ikisi ve daha çoğu nasıl olur? Burada doğrusu, **şirk etmekle sonuçlanan bâtıl dinlerin evrimiyle, tevhid ile sonuçlanan hak din'in evriminin ayrı ayrı izah edilmesi lâzım gelir. Meselâ tevhid'in evrimi Muhammedî dine, şirk etmenin evrimi de günümüz Hıristiyanlığına ulaştırmıştır, diyebiliriz.** İslâm dini, tamamen peygamberler dini olan tevhid inancının, gelişmesi suretiyle vaki olan bir evrimdir. Asıl Hıristiyanlığın gerçek menşei olan ve Hz. İsa'nın 25 peygamberliği ile ilgisi bulunan Filistin taraflarının vahdaniyet inancı, İznik Ruhban Meclisi'nde azınlıkta kalarak reddedildiği zaman, şirk ve vahdaniyetten oluşan çelişik bir teslis inancı kabul edilmiştir. Bu sebepten protestanlık da dahil olduğu halde bugünkü Hıristiyanlık, şirk'in bir evriminden ibaret kalmıştır. Fakat felsefe bununla barışamayarak şuurlu veya şuursuz bir halde İslâm inancına hizmet etmiş durmuştur.

**Bugünkü
Hıristiyanlık**

Böylece bugünkü Hıristiyanlık mevcudiyetini ilim ve felsefenin doğrulamalarıyla değil de, beşerî duyguların Hakk'a meylinin dışındaki başka türden eğilimleriyle devam ettirebilmektedir. Denebilir ki Hıristiyanlık bugün, zararını bilerek keyfine şarap içmek gibidir. Keyf için genellikle insan aklın kıymetine

hücum eder. İslâmiyeti pozitivist (isbâti) olmakla suçlar. Alexander Bain'in dediği gibi, ilmin kaçtığı çelişmeleri güzel görerek alkışlar. Onda gûya şiirsel bir "tabak sanatı" görür.

Akıl ve Mutlak doğru Gerçekten de insanın akli hakikate hâkim olmadığı gibi, dine de hâkim değildir. İnsan akli mutlak hakikati kapsamadığı için, bütün ilâhî kudret ve hakikatleri kendinden çıkarmağa kalkışırsa küstahlık etmiş olur. Fakat ilâhî kudretin muhâl'e taalluk etmediğini anlar. Akıl için en büyük muhal alâmeti ise çelişme (tenakuz)dir. **Akıl mutlak doğrunun bütün sınırını çizemez. Fakat akıl demek, mutlak hakk'ın mutlak muhâl'den ayrıldığı sınırı bilmek demektir. Akıl hakikatte çelişme bulamayacağı gibi dinî bilgilerde de çelişme bulmaması gerekir. Çelişik bir önerme, akla göre anlaşılmamış değil, geçersiz olduğu (butlân'ı) anlaşıldığından redd edilen bir önermedir.**

Akıl böyle bir önerme karşısında aczini değil kudretini görür. Âciz bırakma (i'caz) ile rahatsız etme (ta'ciz) arasında büyük bir fark vardır. Çelişme, akli acze düşürmez, rahatsız eder. Âciz bırakma karşısında akıl ve vicdan boyun eğmiş ve haz duyarak teslim olmuştur (mahzuzdur). Lisan söylerse susmak için söyler. Rahatsız etmek karşısında vicdan isyankârdır. Lisan susarsa, fırsat bulduğunda söylemek için susar. Aklın tecrübî keşifler karşısında durumu ne ise dinî keşifler karşısında da odur. Alemde hiçbir tecrübe aklen muhâl olanı ispat etmediği gibi, dinî keşiflerde de aklen muhâl olanın sınırına giremez. Kısaca aklın idrakde **26** kusuru imkânsızlar alanında değil, imkânlar alanında. Akıl bu iki alanı karıştırmamak için yegane bir ölçüttür. Akıl, bütün ilimlerin en son yetkinlik seviyesine ermediğini ve ilerde yapılacak keşiflerden hatır ve hayale gelmez ne hakikatlere erebileceğini kabul etmekle, hiçbir zaman uyum ve uyumsuzluk (tevacuk ve tegayür) kanununa aid olan hükümünden vazgeçmez.

Akıl ve Teslis İnancı Bundan dolayı akıl hakikatini tamamen bilemediği bir Allah'ı itiraf ve ispat edilebilir. Ama teslis'in "üçlük" haysiyetiyle "birlik" haysiyetini birleştirerek hem üç hem de bir olduğunu; böylece üç olan bir ilâhın kulların günahlarını affedebilmek için, üçün biri şeklinde doğup kendini kurban ettirerek feda etmesi şekliyle insanların selâmetini sağlamış olduğunu esas akide eden ve buna iman etmeyi kurtuluşun yegane garantisi olmak hissiyle desteklemek isteyen Hıristiyanlık akidesi karşısında, aklın kusurlarından bahsetmekte hiçbir fayda yoktur. Stuart Mill'in dediği gibi "ham hum buna inanmak sıtmaya muska" teklifi bile çelişme içermediği

için onun gibi imkânsız değildir. Şu halde Hıristiyanlık ilimle uyuşmadığı gibi, mutlak cehalet ile de savunulmaz. Çünkü değil agnostizm, mutlak sofizm bile çelişme ilkesini itirafa mecburdur. Sofizmi susturan şey, dayandığı temel olan çelişme ilkesiyle çelişik olmasıdır. İşte Batı'da ilim ile dini esasen birbiriyle kavgalı gösteren ve dinin ilmi, ilmin dini hafife alması şeklinde tecellî eden zihniyet, Hıristiyanlığın bu durumundan kaynaklanmıştır.

Din'in akıl ve duygu yönü

Unutmayalım ki, biz dinin akliliğinden bahsederken duygu boyutunu inkâr etmeyeceğiz. Çünkü akıl, insanın ruhî yetilerinden birisidir. Din ise insanın bütün ruhî yetileriyle ilgili olarak, onun iç bütünlüğüne uygun olması lâzım gelen en büyük bir hakikattir. **Çok yerde akıl ile duygunun çatışması söz-konusu ise de, vicdani bütünlük bunların birleştikleri noktada tecellî eder. İşte asıl din, bu birleşme noktasını garanti eden bir mebde-i hakdır.** Akıl ilmi bir inanç getirir. Fakat bu inanç, kalbe ait duygular ile uyuşmadıkça fasık câhiller içinde kalmış olan âlim gibi hükümsüz kalır. Hatta, hüküm bir hisdir; tasdik aklın bu hisse yaklaşması demektir de denebilir. İslâm mantıkçıları genellikle tasavvur ile tasdik'in tür olarak farklı oldukları sonucuna bunun için ulaşmışlar; bunların öz olarak bir olduklarını bunun için inkâr etmişlerdir. Akıl ile duygunun çatışması durumunda insanda bir ikilik hasıl olur. Şüphe ve ruhî bunalım denilen fe- 27 laket bununla başlar. Vidanın bütünlüğü kurulmadan hayat olamayacağı için, bu çatışma mutlaka birinin galip gelmesiyle sonuçlanır.

Duyguların irade ile ilgisi fazla olduğundan, çoğu kez akıl ve ilim mağlup düşer. Artık insan ihtirasları peşinde koşan ve hayvani bir insan olur. Her an değişken, her an göçen, kararsız, itimsiz ve hilekâr bir hale gelir. Eğer akıl, kesinlik yetisini haiz olup duyguları mağlup eder ve iradeyi duyguya mağlup olmaktan kurtulabilirse insan "insan-ı akli" olur. Böylece sağlam, sabit bir itikadi asalete sahip olur. Fakat bunda da amelî yönden bir tür donukluk ve durgunluk ortaya çıkar. Aşk ve şevk bulunmaz. Heyecan ve irade sönük kalır. İnanç teoriden pratiğe geçebilirse, bin türlü zorluk ile geçer. Şu halde ya akıl duygulanımın aynı veya duygulanım aklın aynı olmalı ki, iman ve aşk buluşsun. Halbuki akıl ve duygulanım, ruhun başka başka vazifelere bakan birer âleti olduğundan aynıyetleri saçma olur. İnsaniyet, nefsi vicdan bunların aynıyetinde değil, birleştikleri yöndedir. Asıl vicdan bu birleşme noktasında bulunur. Ruh nefsi birliğini bununla bulur. Bundan dolayı dinî vicdanın da burada bulunması lâzım gelir. Burada nefis, hem aklen tatmin olmuştur hem de duygusal olarak haz duymuştur.

Din ve Kur'ân

Din ne bilim ne de sanattır. Bilim ve sanatın özü ve sonu olan fitrî bir mebdedir. Kur'ân ne bir bilim kitabı ne de bir şiir divânıdır. Bilim ve şiirin üstünde ilâhî (ledünnî) bir nazımdır. Bunun için de mu'cizedir. Ona sırf bir bilim nazarıyla bakarsanız, sanatı karşısında bu nazarınızda ümitsizliğe düşersiniz. Bir şiir nazarıyla bakarsanız, ilmîliği ve hakikatı karşısında hayal kırıklığına uğrarsınız.

Dindar insan

Dindar insan da yalnız bilgin değil, yalnız eylem adamı (âmil) ve sanatkâr da değildir. İkisinin üstünde bir insan-ı kâmilidir. O, ilimlere konu, sanatkâra model verir. Bunun böyle olması, nefsin birliği ile Allah'ın birliğinin gereğidir. İnsanı nefis ne yalnız akletmek, ne de yalnız hissetmektir. Hatta ne yalnız ruh, ne de yalnız cisimdir. Mutlak Hak olan Cenab-ı Allah da, bütün varlık tabakalarının başlangıcı ve sonucu olan Zât'tır. Yalnız akla ve yalnız duyguya bağımlı ve mahkûm kalan din, insanîyetin gerçek varlık yapısına uygun olmayacağı için eksik olacağı gibi fitrî de olmaz. O, insanları Allah'a yükseltmek için bir yol değil, Allah'ı insanlara indirmek ve insanlığı dağıtıp ayırmak için çalışan faydasız bir araçtır. Şirk de zaten hep bundan kaynaklanır.

28 Din, kulluk ve boyun eğmedir

Din bir kulluk ve boyun eğmedir. Fakat ilmî yönü olan bir kulluktur. "Allah, melekler ve adaleti yerine getiren ilim sahipleri Allah'tan başka ilâh olmadığına şahitlik etmişlerdir. Ondan başka ilâh yoktur; Azizdir, hakimdir. Allah katında asıl din, şüphesiz ki İslâm'dır"⁽²¹⁾.

Din ılımlı ve insafılı ilim adamının şahadet edebileceği bir boyun eğme, bir kulluktur; çünkü Hakk'a kulluktur. Sırf akletmeye engel, kulluk; sırf duygusalığa engel olan, akletmedir. Akletme hakikate, kulluk hayırlı olana, din ise hak ve hayır'ı bir araya getiren ulûhiyete nâzırdır.

Avrupa medeniyetinin çıkmazı

Avrupa'nın son dönemde kaydettiği gelişmeleri, İslâm'la temasa geçmesinden sonra aldığı vicdanın tesiriyle aklı, Hıristiyanlığın sırf kulluğu karşısında sönmekten kurtarıp ayrıca faaliyetine kıymet verebilmesi ve Hıristiyanlığı duygusallık çerçevesinde durdurmaya çalışmasıyla başlamıştır. Bundan dolayı bugünkü Avrupa medeniyeti böyle zihniyet ve hassasiyeti birbirinden ayrı, çatlak bir medeniyettir. İlim ile duygu arasındaki bu çatlaklık, Avrupa'yı insan olma üstünlüğünden yoksun bırakan ve bir gün gelip mevcut bünyesini yıkacak olan en büyük çıkmazıdır. Avrupa'ya imrenirken bu çıkmazdan titremek lâzım gelir.

(21) Âl-i İmran Sûresi, 18-19. âyetler

« شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة و اولوا العلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم. ان الدين عند الله الاسلام »

Müslümanların gerilemesinin sebepleri ile ilerlemesinin çareleri Müslümanların şu anki geriliğinin sebebi ise, dinî hassasiyetin azalması; aşk ve şevkin kaybolması ve inanç esaslarının bir donukluk kazanması yüzündendir. İslâm'ın inanç esaslarının akliliği, Allah'a hamd olsun, her zaman sabit ve emniyettir. Âlemde müslümanlar kadar inançlı hiçbir millet bulunmadığı da, tecrübe ve gözlem ile doğrulanan bir gerçektir. Bu inanç ilkelerinin aday olduğu ilmi ve ameli gelişmelerden yoksun kalması, dinin hassasiyetine gereği gibi önem verilememesinden ve inanca aşkı da katarak vicdanî bir neşe ile takip olunamamasından kaynaklanmıştır. İslâm felsefesinin, bütün felsefede sabit esaslarla çatışmasının bulunmadığı; bu itibarla da bizde din ve ilim çatışması bahsinin olmaması lâzım geldiği halde, biz niçin bilimlerin hücumuna uğramış gibi görünüyoruz? Bence bunun sebebi dinimizin duygu yönünün takip olunamamasından inanç esaslarımızla müsbet ilimler arasındaki artan ilişkiler geliştirilmediği gibi edebiyat ve güzel sanatlarımızın, sosyal vicdanımızın hayatî neşesine parlaklık verecek bir hassasiyet bahşedilememesinden kaynaklanır.

Bence ilerlememizin esrarı şu üç noktada bulunmaktadır: 1) Bir taraftan akliliği tamamen korunmuş olan Kelâmımızda, günümüz felsefesinde olduğu gibi bugünkü bilimlerin her birini tayin eden özel ilkeler arasındaki ilişkileri tesbit edip düzenlemek; böylece önce ilimlerimize ictimaî bir âhenk vermek; 2) Diğer taraftan insan haklarının kutsallığını esas kabul eden ve bu hakların icra organının elinde oyuncak olmamasına 29 dikkat eden dinî hükümlerimizin ciddiyetini korumakla beraber gelişmelerine gayret etmek; 3) Aynı zamanda edebiyat ve sosyal ilimlerimize bir hayat neşesi verecek dinî bir hassasiyeti takip eylemektir. Biz her ne zaman bir feyz gördüysek, dinî hassasiyetin neşesinin câzibesinde gördük. Fakat bunu devam ettirecek hiçbir şey ortaya koyamadık.

Dinî hassasiyetin neliği (mâhiyeti) İslâmî hassasiyet: Hakkın sevgisi, iyinin seçimi, ebedilik zevki diye sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırma ise Allah sevgisi ve Allah korkusu ile birlikte en son ideal, en yüce mefkure olan Allah rızasına indirgenebilir.

İki kible ile tevhid yolunda doğru gidilmez.

Ya dostun rızası gerek, ya nefsin hevâsı.

«الم بأن للذين آمنوا ان تخشع قلوبهم لذكر الله وما نزل من الحق ولا يكونوا كالذين اوتوا الكتاب من قبل فطال عليهم الامد فقست قلوبهم و كثير منهم فاسقون . اعلموا ان الله يحيى الارض بعد موتها قد بينالكم الآيات لعلكم تعقلون » (22)

(22) موتها قد بينالكم الآيات لعلكم تعقلون » (22)

(22) Hadîd Sûresi, 16-17. âyetler.

âyetlerine bir göz atalım: "Daha vakti gelmedi mi ki, iman edenlerin kalpleri Allah'ın zikri ve indirilmiş hakikatler karşısında titresin de, diğer ehli-i kitap gibi olmasınlar. Onlara zamanın uzunluğu yani zaman aşımı vaki olmuş da kalplerini kasvet bürümüş ve çoğunluğu fâsık olmuştur. Biliniz ki Allah ölen toprağı diriltir. Artık akıl sahipleri iseniz, düşünüp anlamak gayretindeyseniz, size her türlü âyet ve delilleri açıkladık" meâlini ifade eden şu âyetlerden birincisinde dinî hassasiyetin önemli bir noktasına işaret edilmiştir. İkincisi de bu hassasiyet noktasını yine aklın ölçü olma yetisine bağlamıştır. Psikolojinin hassasiyet kanunlarından çok önemli bir kanunu, ilâhî bir sünneti içeren bu âyetin ifade ettiği hususlar şunlardır: a) İnsanlar iman etmiş olsalar bile hassasiyetten soyut iman, dinî gaye için yeterli değildir. b) İmana hassasiyet şuuru ilâve olup Allah dedikçe gönüllerin başka bir aşk ve tevazu ile çarpması gerekir. c) İlähî hakikatlere çok büyük bir bağlılık ile bağlanması lâzım gelir. d) Bu hassasiyet zaman aşımı ile sönebilir. e) Ehl-i Kitab'ın kalpleri bundan dolayı katılmış ve çoğu bu sebepten fiska bulaşmıştır.

30 Dini

hassasiyette duygu ve akıl boyutu

Bilindiği gibi her duygu bir değişim ile ve o değişimin şiddet ve âniden olup olmaması ile orantılıdır. Susamış bir adamın ilk yudum suda bulduğu lezzet, son yudumunda yoktur. Büyük bir ikbâl veya galibiyetin ilk neşesi gittikçe eksilir. Sonunda duyulmaz olur. Aynı seviyede bolluk veya darlık içinde bulunan insanlar, her zaman sevinç ve kederde eşit değildirlir. Çünkü o bolluk veya darlığın doğmasına yol açan ön şartların (mesela artma veya eksilme şekliyle meydana gelmesi gibi değişimlerin) o sevinç ve kederle ilgisi vardır. Yoktan bin lira kazanmış adam ile, onbin lira servetinin dokuz binini kaybederek bin liraya sahip olan adamlardan birinin duygusu sevinç, diğerinin duygusu da üzüntü olur. Görülüyor ki bir şeyin alışkanlık haline gelmesi ile zaman aşımının, hassasiyet üzerinde büyük tesirleri vardır.

Eğer akıl ve fikir noksan ise, haricî değişim ile meydana gelen o elem ve lezzet çok çabuk söner, geçer. Eğer o değişim devam etmekte olan akli bir sebebe dayanmakta ise, o sebebin hatırlatılıp hatırlanması, üzüntü ve sevinçleri yeniler. Bunun içindir ki akli lezzetler ebedî, duygusal lezzetler geçicidir derler. Yoksa akli lezzetler öz itibarıyla duygusal lezzetlerden başka bir şey değildir. Çünkü her lezzet bir duygudur. İnsan bir düşünce sayesinde yaşadığı ânı, geçmişi ve geleceği ile değişikliğe uğratar. Bugünkü büyük bir sevincin yarınki olağan bir üzüntü ile veya bugünkü büyük bir üzüntünün yarınki bir ümid ile çatışması aksi tesir yapar. Hayatın idaresi bu çatışma ve seçimin idaresi demektir. Ak-

letmekten, düşünce yeteneğinden yoksun olan ruhlar, hassasiyetin illet ve sebepleri ile değil, yalnız mevcut sonuçlarıyla ilgileneceklerinden zaman aşımı kurallarından çok etkilenirler. Çok küçük felaketlerde derhal ızdıraba düşerler.

Yenilenme (teceddüd)'nin psikolojik temelleri İnsanlık ebediliği büyük bir zevk bilmekle beraber, yenilenme (teceddüd)'den lezzet duyar. Fakat sevilen yenilik, ölümün yeniliği değil, hayatın yeniliğidir.

Lebid: لكم جديد لذة غير ان

وجدت جديد الموت غير لذيد

beytiyle “her yeninin bir tadı var. Fakat ben ölümün yenisini tatsız buldum” diyerek büyük ve basit bir gerçeği dile getirmiştir. İnsanda yenilenme eğilimi, bir taraftan ruhun eğilimlerindeki sonsuzluktan, bir taraftan da sonradan olan (hâdis) hayatın, olguların yenilenmesi içinde devam edip gitmesinden kaynaklanır. **Ebedilik (bekâ) içinde yenilenme, yenilenme içinde ebedilik...** işte nefsin aradığı budur. Vicdanın asıl zevki bundadır. Ebediliğe nâzır olan akıl ile yenilenmeye nâzır olan duygunun birlikteliğine bunun için bağlıdır. Yoksa mutlak olarak yenilenme sevgisinin bir anlamı yoktur. Duygulanımların bütünü değişim ve yenilenmeye bağlıdır.

Üzüntüler de bir duygulanımdır. Oysa üzüntü getiren yenilenme sevilmez. Her üzüntü ölüm habercisi gibi görüldüğü için üzüntü; her lezzet hayatın doğrulayıcısı gibi görüldüğü için lezzettir. Kâmil nefislere bunlar oldukları gibi görünürler. Onlar bazı lezzetleri kederlerin, bazı kederleri lezzetlerin takip edeceğini bilirler. Bazı kederleri kabul, bazı lezzetleri reddederler. Keder ve lezzetleri duygusal olarak değil, akli açıdan değerlendirirler. Duygulardan akli hükümlere, akli hükümlerden duygulanımlara ulaşırlar. Çünkü bunlar akıl ve duygunun birleşme noktasında bulunan nefsi bir vicdana sahiptirler. “Nefs-i emmâre”ye değil, “nefs-i mutmainne”ye sahiptirler. Bir kısım tecrübeler ile aldanmazlar. Tecrübeler arasında analogi (temasül) ve tümevarım (istikra) yönünü de gözetirler. Aynı zamanda, akli ta'lil'e (dedüksiyona) mahkûm kalmayıp yaranki tecrübenin bir değişim yönünün olabileceğini de bilirler. Burada akıl ve duygu yetilerini sebeplerin müsebbibi Cenab-ı Allah'a bağlayarak, bir kulluk duygusuyla sonsuzluk alanına atılırlar. Sırf duygusal vicdan ile yürüyenler, cüz'i tecrübelerle bağlı olup keder ve lezzetlerin başlangıç ve sonuçlarından habersiz bulunurlar. Sırf akli vicdan ile yürüyenler de, cüz'i tecrübelerin gözlem zevkinden habersiz ve akıl ilkelerinde saklı olan duygusal tecellilerden yoksun olurlar. Çünkü soyut olarak akıl, sırf bir zihniyet demektir. Zihin ise bizzat olaylara şahit olan bir vicdan değil,

vicdan'ın geçmiş zamana ait değerini haizdir. O zihniyetin hâl ve istikbâl ile ilişkisi, vicdanın asıl zevkini oluşturur. Meselâ akıl bir kere Allah'a götürür. Fakat o akla aykırı olmayan duygusal vicdan, gündelik olaylarla buluşmanın zevkini tazeler durur. Duyguları kapanmış olan saf aklın (akl-ı mahz) işi, geçmişin sönük bir izleniminin (intibânın) hayalinde donup kalmaktır. İlk idrak neşesini veren izlenim ilkesi, ne kadar zaman aşımına uğrarsa, o neşe o oranda söner; yerine sıkıntı gelir.

- 32 Nübüvvet devri uzaklaştıkça, gençlik heyecanı geçtikçe kalpleri bir donukluk kaplar. Devamlı hatırlatma, hassasiyeti heyecanlandırmaz hale gelir. Sosyal hayattaki olayların tek düzeliğinin sebep olduğu alışkanlık, duygusal canlılığı yok eder. Yeni değişimler gerçekleşirse, bu değişimlerin vicdan ilke ve kanunlarına bağlı olarak değerlendirilmesi son derece zorlaşır. Ruhlar bu yeni olayları temel ilkelerle bağdaştıramadıkça, vicdanî bunalım ve ızdırap meydana gelir. Oysa hırs (teşehhî) ve ızdırap içinde, karar verme yeteneği kaybolur. Böylece Hak'dan uzaklaşıp ebedilik belirsiz bir hâle gelir. Bu sıkıntı ve bunalım katlanılamaz bir hale gelince, gönüllerde gelişigüzel bir yenilenme eğilimi uyanır.

Dinde yenilenme'nin nelîği; başkalaşım'dan farkı Arz ettiğim gibi her yenilenme, hayat demek değildir. Yenilenmenin değeri, içerdiği benzeşme yönüyle ebediliği doğrulayabilmesinde ve değişim ile devamlılığın büyüklüğü oranında bulunur. Bundan dolayı benzeşmeden yoksun ve mutlak değişikliğe götüren yenilenmeler, artık yenilenme değil ebediliği yok eden bir başkalaşımdır. Bir aslın gelişim seyrini takipetmeyen, bir ilk olgunun etrafında bir tekamül silsilesi göstermeyen yenilenmeler, küllî ölümdürler. Buna din dilinde "kötü bid'at" adı verilir. Hep şiir olmak isterseniz, hakikatin darbeleri karşısında nazım ve âhengi kaybedersiniz. Hep akıl ve mantık olmak isterseniz, henüz kavrayamadığımız hayat tecellileri karşısında bedbin olursunuz. Hep teorik akıl (akl-ı fâil) olmak ve her şeyi dedüksiyon fikri (fıkr-i ta'lil) ile çözmek isterseniz, yarınki hak tecellileri karşısında kör bir inatçı olursunuz. Hakk'ın ilhâmından ve tecrübenin feyzinden yoksun kalırsınız. Hep alan akıl (akl-ı kâbil) olmak isterseniz, her yeni tesir altında ruhî bir kılığa giren serseri olursunuz. Teorik akıl, yani fikir ve sınırlı çıkarım; alan akıl, yani deneme, tecrübe ve sınırsız tümevarımdır.

Allah ve insan ilişkisi Fakat sınırlı olanlar, Hay ve Kayyum olan Allah'ın Zâtı'nın birliğine dayanmak sayesinde varlık kazanabilirler. Varoluşunuzun bütünüyle Hakk'a bağlı değilseniz, akli ve hissî birikiminizin tamamı şirk içinde yüzer. Teorik aklın sınırlı düzeydeki çıkarım faydasından bile yoksun kalırsınız. Hakk'a

bağlı iseniz, hem birikiminiz artar hem de ruhi bütünlüğünüzü bozmayacak tarzda düzenli bir şekilde artmaya devam eder. Bu sayede, yalnız türünüzün ebediliğini değil, şahsınızın ebediliğini de temin etmek mutluluğuna ulaşırsınız.

Dinde yenilenme'nin âyet ve hadislerle temellendirilmesi Cenab-ı Hak âlem dediğimiz şu sınırsız yeni oluşumların birlik düzenini yaratan ve idare eden yüce Kudrettir. O yegâne yüce Kudrete dayanan bir dinin son bulması yoktur. Böyle bir din tekamül safhasında kalacak 33 ilkel bir olgu değil, her tekamülü içeren Rabbâni ve Rahmânî olan bir hususiyettir. İşte "Biliniz ki Allah, ölen toprağı diriltir"⁽²³⁾ âyeti, "**ey mü'minler, biliniz ki Cenab-ı Allah'a yalnız aklen değil, aklen ve hissen bağlı olan insanlar için zaman aşımı korkusu yoktur. Onlar eskidikçe yenilenme imkânını bilmeli, ardarda gelen yeni sevkler içinde sonsuza dek devam etmelidirler. Bu din sınırlı bir tekamül safhasında durmak için inmiş özel bir din değil, sonsuz tekamül devrelerini idare için indirilmiş Hakk'ın ilkelerini içeren evrensel bir dindir**" gibi bir anlam ifade ve imâ etmektedir.

Kitaptan aldığımız bu anlam ve temel ilke, bir hadis-i şerifde daha da açıklığa kavuşturulmuştur. Peygamberimiz

(24) « ان الله يبعث لهذه الامة على راس كل مائة سنة من يجدد لها دينها »

"**Cenab-ı Allah şüphesiz her yüz sene başında yani her asırda bu ümmete dinini yenileyecek adam veya adamlar gönderecektir**" diye buyurur. Bir vaadi ifade eden bu hadis-i şerif, aşağıdaki hususları içermektedir.

1) Hadis metnindeki "gönderme" (ba's) kavramı, yenileyiciyi (müceddidi) vaad ediyor.

2) Dini yenilemenin (tecdid'in) gerekliliği uyarısına ve bunun asır ile sınırlandırılmasına işaret ediliyor.

3) **İma yoluyla, ümmet her asrın başında yenilenmeye sevk ve bunu kabul etmeye teşvik ediliyor.**

4) **"Bu ümmet" ibaresi yenilenmede ümmetin kimliğinin korunması gerekliliğinde ve yenilenme'nin başkalaşım değil, bu kimlik ve hüviyeti doğrulayıp devam ettirmesi lüzumunda kesin emir ifade etmektedir.**

5) Dini yenileyecek olanın (müceddidin) belirli bir şahıs olacağına işaret vardır.

(23) « اعلموا ان الله يحيى الارض بعد موتها... » Hadîd Süresi 17.i âyet.

(24) Ebu Davud es-Sicistânî, Sünen-u Ebî Dâvud, Kitâbu'l-Melâhim, 1. hadis.

Dindeki yenilenmeyi beklemek hak; bunu gerçekleştirecek kişiyi yetiştirmek vazifedir. İşte Hz. Peygamber (S.A.V.) bu şekilde bize, uzun zaman geçmesinin, zaman aşımının sonuçlarından kaçınıp kurtulmanın yolunu ve bunun nasıl başarılacağını göstermiştir. **Demek ki her asır başında dinimizin yenilenmesini beklemek hakkımızdır. Bu yenilenmeyi gerçekleştirecek yenileyici'yi yetiştirmek için çalışmak vazifemizdir.** Biz vazifemizi kavrarsak Cenab-ı Allah da va'dini yerine getirecektir. Bu şekilde zaman aşımı sıkıntısından kurtulmağa çalışacağız. Nübüvvet nuru uzaklaştıkça biz ona yaklaşacak ve bu sayede hassasiyetimizi koruyarak neşeden neşeye koşacağız.

34 Dinde yenilenme nasıl gerçekleşir Şimdi ilmi ve ahlâkî temelleri sabit ve korunmuş olan dinimize, bu yenilenme nasıl gelebilir? Bid'at fikrine hücum eden dinimiz, bu yenilenmeyi nasıl sağlayacak? Şunu iyi hatırdta tutmak lâzım gelir: İlk ve son olarak söylediğim gibi **yenilenme, başkalaşım (tebeddül) ve bozma (tahrif) değildir.** İslâm'da en büyük düstur, vahdet düsturu olduğu için diğer bütün prensipler bu vahdet düsturunun gelişmesi açısından etkili olacaktır. Yenilenmenin bütününde bu bakış açısı korunarak ümmetin kimliği muhafaza edilecektir. Bu şekilde her asırda meydana gelen fikri ve maddî olaylar birer tecrübe bakış açısıyla incelenip, prensiplerin tatbik şekillerine bakılacaktır. Böylece bir taraftan tecrübî ve tümevarımsal (istikrâî), diğer taraftan aklî ve çıkarımsal (istintâcî) olmak üzere iki kademeli bir seyir ile birleşme ciheti bulunacaktır. Bu şekilde ümmetin hayatına şuurlu veya şuursuz olarak giren yeni olguların dinî ve hukukî yönden gerçek durumları sorgulanıp tesbit olunacaktır. Helâk edici ârzular olan bid'atlarla hayat veren sebeplerden olan yeni gelişmeler ayırd edilip birisi kaldırılacak, diğeri yerleştirilecektir. Nihayet akıllar ile duygular birleştirilerek vicdanlara yeni ihtiyaçları karşılayan yeni bir canlılık ve emniyet neşesi verilmesine özen gösterilecektir. Âyet ve hadis (nass) ile belirlenmiş ilkeler korunacak ve fakat teferruat ve tatbikat açısından yenilikler meydana gelecektir. Daha doğrusu benimseyeceğimiz yeniliklerin sınırının çizilmesi gibi vicdânî bir gelişme elde edilecektir. Bu metod ile ictimâî nefis, kopukluk ve dağılmaktan kurtulacaktır.

Yenileyici (müceddid)'nin görevi **Yenileyici'nin yapacağı şey birliği parçalamak, dağılmayı hızlandırmak, dinin asıl prensiplerini inkâr edip ikinci dereceden önemli prensipleri soyutlamak, doğru yoldan sapmak, soyut tutkulara kapılarak ümmetin vicdanını yabancı vicdanlara benzetmek, ümmetin kimliğini ortadan kaldırarak bid'atlere yol açmak olmayacaktır. Yenilenme**

bize nefret değil, muhabbet aşılacak, korku değil emniyet getirecektir. Her asrın tarihini güzelce yazmak ve o tarihte dinî illet ve sebeplerin ameli değeri ve sosyal sonuçlarını araştırmak; bu şekilde geçmiş dönemin bir fezlekesini yapıp gelecek asrın ihtiyaçlarını belirlemek... İşte Peygamberlerin varisleri olacak din âlimlerinin vazifeleri bunlardır.

Yenileyici, ümmetin kendi bünyesinden çıkacaktır

Bu ihtiyaçlar bazen teorik bazen de pratik kıymeti haiz olur. Teorik ihtiyaçlar ilmî şahsiyetler, pratik ihtiyaçlar da ameli şahsiyetler isterler. İşte yenileyici, bu şahsiyetler arasında ortaya çıkacaktır. Bu şahsiyetlerin ümmetin kendi bünyesinden yetişmeleri lâzım gelecektir.

Dinde gerçekleştirilecek olan yenilenme'nin kazandıracakları

Kelâm ve hikmet'in ilim, bilim ve akli olan bütün disiplinlerle; fikh'in kanun koymalar ve sosyoloji ile; hadis ve tefsir'in ahlâk, edebiyat, dinî ve insanî bütün disiplinlerle ilişkileri böylece kuvvetlendirilip artırılır. Bir yönden hukukî doğru ve yanlış'ın, diğer yönden de ahlâkî iyi ve kötü'nün ölçütleri açıklanır ve genelleştirilir. Yaşamakta olduğu ândan ümitsiz olan gönüller, gelecek için sonsuz bir aşk bahşedecek ideal mefkureler ile doyurulur. İlim ve akıl yeni olgular içinde ictimâî vicdanın birliğinin devamını garantiye alarak dinî ve sosyal zorunlulukları güçlendirir. Hayat da içtimâî nefsin bu birlik içindeki aşk ve heyecanını harekete geçirir. Karşılıklı nefret yerini karşılıklı yakınlığa bırakır. Ruhlar ve kalpler Peygamberimizin sancağı altında toplanır; Rahmân olan Allah'ın arşının gölgesinde öpüşüp koklaşacakları sonsuz bir hayatı kazanırlar. Artık **"Allah'dan başka ilâh olmadığına ve Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şehadet ederim"**⁽²⁵⁾ şehadet kelimesi ağızdan çıkıp havaya dönüşmez. Bütün organlarda tam bir şehadet ile raks eder. Tekbir en heyecanlı marş olur. Ebedilik sevgilisi görünür, sonu olmayan şeylerden alınan zevk hiçleşir. Bu sevgili karşısında insanlık aşkdan aşka, feyzden feyze koşarak bir sonraki asırda daha yüksek bir yetkinliğe ulaşmak için hazırlanır. **"İyiliği güzel bir şekilde eyleme dönüştürenlere, karşılık olarak daima daha iyisi ve üstünü verilir. Onların yüzlerine ne bir toz ne de zillet bulaşır, işte onlar cennetliklerdir. Orada ebedî olarak kalırlar"**⁽²⁶⁾ sırrı açıklığa kavuşur.

(25) « اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمدا عبده و رسوله »

(26) Yunus Süresi, 26. âyet

« للذين احسنوا الحسنی و زیادة و لا یرهق وجوههم فتر ولا ذلة اولئك اصحاب الجنة هم فیها خالدون »

**Dindeki
yenilenmeyi
neden
gerçekleştire-
medik?**

Şanlı Peygamber Efendimiz Hazretleri böylece bizi uzun zaman geçmesinin (tûl-u emed'in) ümitsizlik ve sıkıntısından kurtaracak ilâhî vaadi müjdelemiştir. Gerçekten de zaman zaman bu ilahî vaad gerçekleşerek İslâm'ın mesajını ırkdan ırka memleketten memlekete götürmüştür. Bin tarihinden bu yana biz feyzimizi bu düsturda aramadık. Onun için ebediliğin garantisi olan bir yenilenmeden mahrum kaldık. Heves ettiğimiz yenilenmeler ölümün yeniliği gibi, hep acı bir başkalaşım oldu, yıkdı, yapmadı. Bugün İslâm âlemi büyük bir gerilemenin ve aynı zamanda büyük felaketlerden dolayı ortaya çıkan güçlü bir uyanışın heyecanıyla dalgalanmaktadır. Bu uyanış içinde Cenab-ı Hak'dan o vaad edilen neşeyi isteyelim. İsterken de ilmiyle dini ayrılmış olan, akli ileduygusu çatışmakta olan uyumsuz ve çatlak medeniyetleri değil, insanlığa birlik kemaliyle yapışacak ve milli vicdanımızı kökünden kavrayacak olan mesud bir medeniyeti ideal ve mefkure edinelim.

**36 Avrupa'nın
İslâmiyet ve
müslümanlar
karşısındaki
tavrı**

Avrupa, ilim ve bilimiyle barışamayan dini karşısında İslâmiyet'in pek iyi barışacağını idrak etmiş bulunduğundan, müslümanların bir gün gelip bu âhengi kuracağından ve insan haklarının kutsallığını yücelterek bütün insanlığa örnek olacağından korkmuş, doğru yolu göstereceğim diye, bizi büyük sapıklıklara sevk etmek istemiştir. **Avrupa bizi ilmi gelişmelerine tutkun ederken aynı zamanda duygusal ve sosyal yapısına da benzetmeye çalışmıştır.** Dinimizdeki yenilenme kurallarını araştırırken, "İslâm dini gelişmeye mani midir, değil midir?" diye ortaya bir konu çıkarmıştır. Bundan bütün maksadı ise, İslâm dininin kendini koruma yeteneğini kırmak ve gelişmeyi kendilerine benzetmek şeklinde yorumlamak olduğu, yazılan eserlerinden anlaşılmaktadır. "Coran Analyse" ismiyle Kur'ân âyetlerini Fransızca tercümelerine göre konulara ayırıp inceleyen önemli eserin eklerindeki notlara dikkat edilirse, Avrupa'nın gerçekleştirdiğimiz son yenilikleri ya Protestanlığa veya diğer bir Avrupa mezhebinin tesirine bağlamakta olduğu ve bunları hep kendilerine köle olmak gibi bir gaye ile düşünmekte olduğu görülür. Fakat Avrupa korkmasa idi, bir ilim ve felsefesine bakar, bir de dinine bakardı da, o ilim ve felsefe ile taban tabana çatışmakta olan dinini, dini törenlerini (rûsumunu) bize aşılamağa çalışmaktan vazgeçer, o ilim ile kucaklaşacak olan İslâmiyet'i yaymağa uğraşır, İslâm'ın hayatına acı vermekten zevk almazdı.

**Felsefe,
İslâmiyet
dışındaki
dinlere
haramdır**

Bugün bütün insanlık sosyal bir kurtuluş ihtiyacını hissetmiştir. Bu da ancak tek bir Allah'a tapan İslâm dininin düsturları ve bu düsturların yeni ilmi ve duygusal gelişmeler ile doğrulanması yoluyla mümkün olabilecektir. Ben bu kitabı tercüme ederken, soyut olarak Batı aklının özünü kavrama sevdasını taşıyordum. Fakat sonuçta anladım ki, o akıl bütün cereyanıyla bizim dinimiz olan Allah'ın birliği inancına doğru koşmuş ve bütün arzulara rağmen gerek ateizmi gerekse teslis'i tesbit edememiştir. Onu takip ederken İslâmiyet'ten aldığım akıl ve felsefem, sarsılmak şöyle dursun gittikçe kuvvet kazandı ve gelişecek noktalar buldu. Şimdi bizden öncekilerin felsefi birikimleri de, bu üslubda bir tarih kitabı ile gösterilebilir; Dekart'tan başlayan Yeniçağ felsefesi ile tanışmamız da sağlanırsa, **felsefenin İslâm'ın dışında bütün dinlere haram olacağını fiili olarak ispat etmek mümkün olacak ve böylece bilimlere aklî ve dinî hakimiyeti kazanmış olan biz olacağız.** Gönlüm bu kitaba bir İslâm felsefesi tarihini ek olarak koymayı çok istiyordu. Fakat imkânların azlığı içinde bunu meydana getirmeye uğraşırken ortaya çıkan şu kısımların yayımını uzun süre geciktirmek endişesi, o arzuma mani oldu.

**İslâm
dünyasında
felsefi
faaliyet
-Filozoflar**

Bilindiği gibi İslâm'da felsefe mühim değişik devirler geçirmiş ve en sonunda üç mezhep esasında karar kılınmıştır. Bunlardan birisi filozofların mezhebidir. Meşşâî ve İshrâkî olmak üzere iki kola ayrılır. Bu mezhep bütün kısımlarıyla genel felsefeyi takip eder. Felsefi problemlerin İslâmî problemlerle uyumunu gösterir. Başka bir deyişle, dinden sırf felsefi bir bakış açısıyla bahseder. Bu mezhep Aristo ve Eflatun mezheplerini uyum içinde birleştirme yolunda ilerleyerek biri Aristo tarafına diğeri de Eflâtun ve ikinci Eflâtun tarafına eğilim göstermiştir. İkisi de doğmatik olmakla beraber gerek bilgi bahsinde gerekse varlık bahsinde hayli farkları vardır.

-Kelâmcılar İkincisi asıl İslâm felsefesini içermekte olan ve dinî felsefe ile felsefi din'in âhengini kuran kelâmcıların mezhebidir. Bu mezhep, bilgi bahsinde doğmatik ve tecrübeci kolları olmakla beraber, varlık bahsinde Revvâkiye'ye benzer, zihinsel varlığı inkâr eder. Fakat Allah'ı bilmek bahsinde Revvâkiye'den büsbütün ayrılır. **Üçüncü mezhep Sûfiyye'dir.** Bilgi ve varlık bahsinde İshrâkiye ve İskenderâniye mezhebine benzemekle beraber, pratik gelişmelerde büyük farklar gösterir. Bu kitabın içinde arasına bu mezheplere temas eden bazı meselelere dipnotlarla işaret etmekle yetindim. Fakat bu mezhepleri, bu

kitap örneğine uygun olarak sistematik bir felsefe tarihine eklemek, şimdilik hayli zor olmakla birlikte çok mühim bir iş olacaktır. Bunu benden değil, okullarımız ve üniversitelerimizde bu derslerle ilgilenen felsefecilerden beklemek daha uygun olacaktır. Ben kendimde hareket nokta dönmek için kuvvetli bir arzu duyuyorum. Bakalım gelecek ne doğurur?

Günümüzde felsefe-bilim ilişkisi Yapılan izahlardan da anlaşılacağı gibi zamanımızda bilimler, karşılıklı ilişkide bulunma ihtiyacını korumakla beraber felsefeye karşı bir tür özerklik ilân etmişlerdir. Bunların her biri fenomenlerin bir türüyle ilgili olarak özel bir varoluşa sahiptir. Filozof bunlar hakkında genel bilgilere sahip ise de, her birinin hususî idaresi, özel ilerleme ve gelişmeleri dahili bir istiklâl takip ettiğinden, bunlar artık filozofun yetkisinde değil de uzmanının uzmanlık alanına girmektedir. Bu bilimlerden her birinin az çok temel kanunları özel metodları vardır. Her bilimin temel kanunlarıyla ikinci derecedeki kanunlarının ilişkisi, o bilimin hususî felsefesini oluşturur. Fakat bu hususî temel kanunları ve özel metodları yine de birtakım evrensel ilkeler ve genel metodlar ile ilgilidir. İşte felsefe ve felsefenin dalları, bu genel kanun ve metodları ihtiva eder. Bu itibarla bugün **felsefe; psikoloji, mantık, ahlâk, metafizik, ilk felsefe** veya **ilâhiyat** adıyla beş dala ayrılmaktadır. Kitabımızın aslı, felsefi problemleri bu beş kısma ayırarak tarihî seyirlerini göstermiş ve sonra bir de felsefi ekollerin tarihini ilave etmiştir. Bu tarihleri üç devir esasına göre düzenlemiştir. Yunan'ın başlangıcından sonuna ve Hıristiyanlığın ortaya çıkışına kadar ilkçağ veya öncekiler; Hıristiyanlığın ortaya çıkışından Dekart'a kadar ortaçağ veya ortadakiler; Dekart'tan bu yana da yeniçağ veya sonrakilerin felsefesi adı verilmiştir. Fakat okuyucularına bugün takdim ettiğim kısmın "metafizik" ve "ilâhiyat" kısımları olduğunu da arz etmiştim.

Metafizik ve tabii ilimler Metafizik, tabiatın son sınırı, ilk prensip ve sebepleri demektir. Tabii ilimler varolanlardan evrensel varlık açısından değil, varolanın bir türü olan bir hususiyet olması açısından bahsettiği halde, metafizik bu hususiyetleri dikkate almaksızın hepsinin birleştiği yönden yani **varlık olması açısından varolandan** bahseder. Bunun için konusu, maddî ve manevî olayların ulaştığı en son sınırdır. Bunda meşhur olan iki konu vardır: Biri bilgi konusu, biri de varolan veya varlık, başka bir ifadeyle âlem konusudur. Bu kitapta önce bilgi konusunun yani ilim bahsinin tarihiyle başlanmıştır. Bu bahisde kesin ilmin imkânı ve imkânsızlığı meselesi ele alınarak, öncelikle "evet" veya "hayır" cevabına göre doğmatizm ve doğmatik-olmayan yani şüp-

hecilik isimlerini alan ve bir taraftan sofizm'e bir taraftan da idealizm'e kadar giden sistemlerin evrim tarihleri izlenmiştir. Varlık bahsi 'madde', 'ruh', 'cevherin ilişkileri' başlıklarıyla üç kısma ayrılmıştır. Asıl varlık problemi de bu üçüncü bahiste tecelli etmektedir.

İkinci kitap olan ilâhiyat veya din bahsinde ise ulûhiyet hakkındaki Yunan'ın ilkel tasavvurlarından başlayarak Allah'ın delilleri, Allah'ın hakikati ve sıfatları bahisleri, tarihî sırasıyla ayrı ayrı problem olarak takip edilmiş ve nihayet âhiret hayatı kısmıyla kitaba son verilmiştir. **39**

**Tercüme
esnasında
takip
edilen usûl**

Tercüme esnasında bazı bahislere tarafımdan ekler ilâve olunmuş ve bu ekler az çok bahsî haysiyeti haiz bulunmuştur. Terimleri mümkün olduğunca sadeleştirmeğe çalıştım. Asıl kitabın özelliğini harfiyen takip etmekle beraber, ifadede mümkün olduğu kadar açık olmağa ve lisanımızın lehçesini korumağa gayret ettim. Fransızca asıl nüshadaki kaynakların işaretlerini göstermekten de geri durmadım. Bazı terimlerin Fransızcalarını da tesbit ederek, kitabın basımını tamamlamağa çalışacağım. Bana yeni bir kitap yazmaktan daha zor gelen şu çeviriye sarf ettiğim emek, ilim adamlarının rağbetiyle karşılanırsa, belki mutluluğuma vesile olur. Hasta bir vücudun ve muzdarip bir hayatın pek tabii olan kusurlarını görmezlikten gelerek şu hizmetimi tamamlayacak lütufkârlık göstermelerini hizmet erbabından rica eder; her hususta ilâhî yardımlarına mazhar buyurmasını Cenab-ı Hak'dan niyaz eder; Hz. Mevlâna'nın şu sözlerini bu Dibâce'ye "sonuç"; Kitaba da başlangıç olması için bir "giriş" kabul eylerim.

*"Nasıl ki herkes ma'rifette
Bir bilinmeyen sıfatı vasıflandırırsa,
Felsefeci bir başka şekilde şerh eder,
Araştırmacı onu cerh eder.
Ve diğeri her ikisini de kınar,
Ve öteki ikiyüzlülükten nefsi şımartır.
Herbiri bu alâmetler yoluyla zan verirler.
Şüphe gelince, onlar zan verirler.
Şu hakikati bil ki, bunların hepsi Hak'tandır.
Hayır, bunların hepsi yolunu kaybetmiş değillerdir.
Haksız yere bâtil ortaya çıkmaz,
Ahmağın kalbini altın kokusuyla satın alırlar.*

*Eğer dünyada ruh (can) nakdi olmasaydı,
Kalbleri harcamak nasıl mümkün olurdu?
Eğer doğru olmasaydı, yalan nasıl olurdu?
O yalan doğrudan ışık alır.
Doğru ümidi ile eğri satın alınır.
Zehir, yenilen şekere katılır.
Eğer aziz buğday yiyicisi olmasaydı,
Kendini buğday satıcısı gibi gösteren arpa satıcısı ne kazanırdı?
O halde bütün anlar (nefesler) bätıldır deme,
Bätillar hak kokusu ile gönül tuzağıdır.
O halde hepsi hayaldir, hepsi sapıklıktır deme,
Çünkü âlemde hayal de hakikatsiz değildir."⁽²⁷⁾*

25 Şevval 1341; 8 Haziran 1339, Ortaçeşme-Fatih

Hamdi

(27) Şiir Farsça'dan Türkçeye Dr. H. İbrahim Sarıoğlu tarafından çevrilmiştir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حمد و سنت ساکادریارباب !

ای رب متعال ! سن شو ظا سرده کی انفصالی باطنده کی اتصال ایله وصل ایتمه
ایدک بن بنی کور مزنی سر مزوم ؛ آکایاندره سمحال ، آکایاندره دلال اولوق
ایسه مزوم . سن بجا وجدان دید کلری بر بولش ، وجود دید کلری بر بولونش
اچان ایتدک . بن بولش ایله کنیدی کنسده بولیور ، بولونشمه ایریورم ؛
بوسایه ده باشقه وار لقلره واریور ، وجدانمیرینی کنیدی ضم اییورم .

وجدان سر آن تجلی ایدن بر شان باسر اولی ، وجود ایسه بو آینه ده منعکس
بر شان آخر . وجدان وجودی کنیدی متقدم بر شرط ضروری بولیور ، بوسورتمه
وجود وجدانک ایلک متعلق اولیور . وجود اولسه وجدان اوله میجق ، وجدان اولسه
وجود تجلی ایده میجک . بر وجدان خاص ایله بر وجود خاصک جهت وحدتده
مشاکک یعنی تاب و خیفک اولان نفس ، وجدان عام ایله وجود عامک مبدأ
وحدتده دانک تجلی .

یاریب! سن برزی بویله برجتمدن وجدان، برجتمدن وجود ناینله ایکی سلسله
 شون ایچنده یوزدیریورسکک. ایچده طیشده سرآن برر نقطه حال اوله رق
 اوچو شوب طوران لمحات شونی فیر لایتور، بربر لرینه باغلیوب دانه لر، دیریلر جز اولر،
 کلکر، میا تلمر جمعیتلر، ملکر دولتلر، حاصلی عالملر کومتر یورسکک.

ای حکیم ازلی! شو شونات جسمانیه وه جاذبه، شونات مغویه ده روح اطلاق
 اولنان ایکی مبدأ اتصال اولسه ایدی بواجرام، بو حاصل انتظام نصل بولنه جقدی؟
 افکار و عقول نصل طو تونه جقدی؟ جز، فرد تصورینک منشئی اولان اونقاط
 شوندن ریاضیاتک اعداد و ابعادی، حکمتک میا کل میخانیکه سی، کیمیاتک عناصر
 ذروه سی، جیاتک حجرات عضویه سی، تاریخ طبیعتک موالیدی، طبیعتک اجسامی
 میا تلمک اجرامی اجرامک عالم ذی انتظامی نصل دیرله نیر طو پلانیر؟ طو پارلانوب
 زمانه نصل سور و کله نیردی؟

ای مبدع مطلق! سن بزه بو شوران شوندن او ایکی مبدأ اتصال آتنده
 ایکی عالم ویردک و ویر یورسکک جاذبه تک مآئنده مادیات، روکک مآئنده مغویات
 اوچو یورسکک. اثر سلسله 'قیه سیله شون طبیعتک مشهاسنی حل ایتدک ظن ایدنلر
 نه قدر یا کورلر؟ دو شونیمور لر که اثر فضای مجرد کبی متصل واحد ایسه اونک
 بر قسمی نصل حرکت کله بیلیر؟ اودر یای سیال نصل موج المیه بیلیر؟ یوق

اجزاء فرود یہ منقسم ایسے مہر جزئیک دیکرندن تمایز می رانفصالیہ وابستہ در ، اوخالده
 برجزئیک حرکتی دیگر جزئہ کچسیرن واسطہ نہ در ؟ بر مبدأ انتقال لزوم قائلہ دن
 برجزئیک حرکتی دیگر جزئہ طرفہ ایتدیروب آلامق ممکن ایسہ انتقال ضیا
 ایچون ایشرفرضیہ سنہ نہ حاجت واردی ؟ پایدی جاذبہ یہ بر تعین جو سری عطف
 ایدرک مادیاتی وصل ایدہ لم ؛ روح بر تعین جو سری عطف ایدرک وہ مغویاتی ربط
 ایدہ لم ؛ فقط بوایکی مبدأ اتصال بر بر لرینہ قارش مروجملہ ذمی انفصالمیدر لر ؟
 اویلہ اولسہ ایدی بنم اولمردن نہ خبرم اولوردی ؟ ارواح ایلہ اجسام آره سندہ
 نہ مناسبت بولنوردی ؛ نفیس ایلہ بدن یکدیگرینہ نصل محرم اولہ بلیردے ؟
 حال بوکہ بن ارواحہ اجسامی کوریورم ، شدی ذنمدہ مملکتک بتون خاطرات
 جسمیسی یا شایور . صوکرہ اجسامہ ارواحی کوریورم ، مثلاً فعالیت ذہنیہ مک شو
 بدن محدود ایچندن بیعانی طویورم . بوصولتہ روح و بدنک اتحاد درجہ سندہ
 بر ارتباط ایلہ بن دیدیکم نفسمدہ قرار یقلدقلرینی آکلا یورم . جسم و روحک
 بووصالی اولسہ ایدی بن شوقلنی وحتی قلبی طومان بوالبی نصل بولور ؟ نصل
 طایر دم ؟ المدہ قلبی نصل اوینا تیر دم ؟ سواد ذنوبم کبی شو سطورسیان نصل دوکردم ؟
 ویکک کہ دوارہ عالمک قطلبری شتابہ سندہ اولان اوایکی مبدأ اتصال آراسندہ
 دہا نم و دہا ییک بر مبدأ اتصال وار وار کہ روح ایلہ بدن برلہ شیور . روح ایلہ

جسٹک بو مبدأ اتصالندہ بن کنیدی بولیورم "بن" دیہ یلیورم . روحانیت
 و جسمانی جمع ایدیورم، بوایکی صورتک منکس اولدینغی بو آینیہ نفسم دیورم .
 نفسم ، کندم دیدیکم بو مبدأ وحدتہ تنیہ و تثلیث یثقیور ، شرک وحدایتہ راجع
 اولیور . آرتق 'من عرف نفسه فقد عرف ربه' نہ دیک اولدینغی بو مشاہدہ
 آکلایورم . بوذن صوکرہ بتون صور ارواحی بر طرف ، صور اجسامی بر طرف
 دیریورم ، از لہرہ لایزالہرہ قوشورم نفسم کبی نیچ نیچہ نفسلر بولندیغی کوریورم ؟
 آرارلہرہ کی مناسبات و اتصالی طویورم ؟ کوروشوب قوشورم ! کندمہ کنی
 اونلرہ ، اونلرہ کنی کندمہ تکرار بولیورم ؛ کندی وحدتی وجدان شہود ایلہ
 اونلرہ کی وحدتی وجدان قیاس ایلہ آکلایورم ؛ آرارلہرہ کی وحدتی نہ وجدانہ
 درک ایدیورم ؛ قانس و متیسک ، شاہد و شہودک ، وجدان و وجودک بر لشدیکی
 بو نقطہ قصوی آرتق شوکت سدرہ 'مشماس' ، وجودک نقطہ استوائی اولیور .
 (الرحمن علی العرش استوی) بونک طاق تجلیسندہ آصلمش بر کتہ بہ لدن ...
 بو نشانہ کی کوریورم عرش احدیتکہ کلدیکنی اکلایورم . (اشہدان لا آلمہ الا اللہ
 وحدہ لا شریک لہ) دیوب بو در سخا نہ 'احدیہ کیریورم .

یارب ! بو کوردیکم سیمیک ؟ یوقہ نفس کل ، نفس عالم ، انپان اکبر ،
 انسان کامل دینلن نائب و خیفہ کمیدر ؟ بن بورایہ شون ایچنہ کلمہ ، ہم

تفصیله دکل روحله کلام، روحله اتصال ایتدیکم وبن دینه دیکم بر مبدأ وحدته واروم . نفسدن کچدم بتون نفوسدن ده کچدم . فقط بو کچیش آرزوق تناسی ایچنده بر کچیش . انا دینه میورم لکن ینه بر ظل انا ایچنده ایم . دیکم که وحدته واررکن ، وجدان و وجودک حیثیت مطلقه لریله وحدت لرینه دکل هنوز حیثیت وجدانی نی حائر بولمان وحدت اضافی لرینه واروم . بو اعتبار ایله هنوز ساکا دکل عرش واحدیتمه کلام . کرچه شؤندن طوغریدن طوغریه ساکا آلاماق اقصر طر قدر . بر نفس عالم، بر جومر شؤن تصویری ایدنمک سنی بولمقدن دها قولای اولما مقله برابر، مراحل وجدانه بر مرحله دها علاوه ایتمک در . بنا علیه بونی طی ایدیورمک؛ وجود شؤنی، وجود کدن عبارت کورمک، عشق تقربه دها الویری شلی کورونور . حال بوکه شؤنمک مبادی معروضه ده نمایان اولان بقای اضافی لرینی سیلمه دن وجودیکی وجود شؤنمک فوئده کورمک، سنی یا لکر متعلق وجدان اولان ووجودمک از اسنده بولمان جود حادث کبی یا لکر بذاته بر وجود دکل، وجدان ووجودک وحدت مطلقه سنی تامین ایدن حق مطلق بیتمک وجومر سیدن دها متعالی بر وجود بذاته ولذاته طایمق، سیر ملکوتده دها بیوک بر اعتلایه منظر اولمقدر . سفر بعید مشاهداتی تزیید ایدر . بوزیاده ایسه کمال مطلق که بر مرتبه دها تقر بدر . اولکی طریقه سن بدینی مطلقمک، سر وجود سنک اولد یعنی ایچون، وجدان سنی وجود مطلق ایله بالبداه

بولش اولور. ایکنجی طریقهده تم بدیی و تم نظیر سک و جدان سنی کندی حصه سنده
بالداه ، و حصه وجوده بالنظر بولور. بدیست و نظریتک جمعی ده احدیتکه دها نسب
کورونور، اسم ظاهر و باطنی بومعناجه آکلامق اولکن معنادن دها متباد اولور.

حاصلی سنی عرشده طایمق ، عرشک نوقده طایمق ، مسلمه استوا دینلن
بومعضله ایمانیده و جدان ایله وجودی قاریشدیروب « انا الحق » دینلر اولمش ،
« انانی » اف ایتمه دن ساکا وارانلر وجوداً و کل و جداناً واردقلرینی فرق
ایده مه مشلر . ساکا وجوداً وارانلر کنده وجودلرینی افنا اینمش بولور لر . چونکه
وجودکک مواجه سنده وجودات ساره مضحیل اولمق مجبوریتنده در . شهود رویت یله
بر وصلت وجدانیه دیمکدر . شاهد جالک اولانلر (انت ربی لا آله الا انت خلقتی) دیه
ییلر لر . منصور ساکا کلدیسه « انا الحق » دیدیکی زمان و کل ، بردار اولوب
« انا » دن انسلانخ تام بوله یعنی زمان کلمه ییلمشدر . توجید مقلد (لا آله الا هو) توجید
عارف (لا آله الا انت) در ، (لا آله الا انا) انجی سنک توجید کدر .

یارب الارباب و یامر حج الحق و الصواب : سنی آریاملرک چوغنی یا اعمی
بر طبیعت و یا اخرس بر قوت ظن ایتدیلمر ؟ یاپاری یقار آکلایوب آکلامه ماز دیدیلر .
یولر منظر کلامک اولان انبیا ده کی سرکی ادر اکدن عاجز قالدیلر . ساکا مناجات
ایدنلری غافل ، کلامک ایله اشتغال اییاملری جاہل فرض ایتدیلمر . ییلدیلمر که

کلامک اولسه ای دی کلام بشر اوله مزدی سن آ کلاتاسه ایدک آدم اسمایی
 یسه مزدی . آ کلاتک بیوردک ، بیورقلریکی دیوردک . اونلرده بره
 دیورمق ، آج که کلامر می طویه رفق ایچون متمریدن ایله اوغراشدیلر . فرودلرله
 فرعونلرله بوغوشدیلر ، ابو جمللرله دوکوشدیلر . انسانلره سالم بروجدان ، وجدانلره
 کامل برحیت نوری طوغدیه سه بونلرله ، بونلرک وارملریله طوغدی .

ای جمال کبریا! سن سونلر سویشیر ، سومه نیلر دوکوشیر . انیسانی سودی ،
 دشمنلری قرده ش یاپدی ، حق ، حقوق طانندی ، ملکر میدان کتیر دیلر . علم و ولایتی
 میراث بر اقدیلر کلامک اولسه ای دی اونلر اولمزدی اونلر اولسه ای دی بشریت اجتماعیت
 فاضله روحی طویمازدی . فرعونلر فرودلر اولملرک اوزرنده تغلبات قمارانه
 و تسویلات خودکامانه ایله حکومات چهره قورمق ایستیرلردی . کندیلرینه ،
 میککلرینه ، صورتلرینه خلقی طایدیرمق سوداسنده بونلرلردی . قرده شلری
 دشمن یاپیورلردی . چونکه روح بشرک نامتناسی قایلانی اوچ که تلک عمر
 ایچنه صیفیرمغه چالیشیورلردی . ازل و لایزالک که کللره انعکاسی دیک اولان
 بی پیمان تجلیات آمالی بالنا تاملغ احاطه ایده بیلن فسحت آباد خلدک نشوه رضاسندن
 بی خبر بونلرلردی . او طول اطل ، اوضیق عمل ، عقوله فرت ، قوبه ضحرت
 ویریوردی . محبتی خصومه ، عشقی احتراصه ، اراده بی احتیاله ، حریتی اسارته قلب

ایدیوردی . برزم حقہ یر بولہ میان فانی کہ کلکری ، سیائل احترام ایچندہ
 یر لشمک ایچون کارخانہ شہیدہ بوغوشدیر یوردی .
 یامنزل الکتاب ، ویانجرمی السحاب ! صلوات زاکیه و تسلیمات وافیه کی او انبیای
 عظامہ ، وعلی الخصوص خاتم الانبیاء ، سید الاصفیاء محمد مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم
 افدمر حضرت مرینہ اتحاف ایلمہ کہ شہادت وحدانیتکی ، واشہد ان محمد آعبده ورسوله ، حجت
 ایمانیہ سیلہ تا سیکد ایدرک بشیرتی جانلی جانسز پو ملرک ربکہ اسارتندن
 قورنارمش ، فرعونلرک ، قیصرلرک . کسرلرک مبانی جبروتیہ لرنی یقہ رق
 وجد المرہ ذوق حریتی طادرمش و بوذوقک تراضی آمدن چیتقان بر اجتماعیت فاضلمیہ
 بوکده حاکمیت وحیدہ حقی تمثیل ایدن بر عبودیت فائقہ ایتمایده ییلہ جلکلی
 اکلا مشدر .

مشکاة محمدیہ دن اشراق الیمین انوار لاموتیہ کی اقتباس ایدوب جمان بشرہ
 علما و عملا نشر و افاضہ ایلمہ حق و حقیقت مدینتی تبلیغ الیمش اولان آل واصحاب محمدی نی
 رضوان رحمتکہ بکام ایت . زمانک اک شدلی صدمات اجتماعیہ سنہ معروض
 قالان ملت اسلامک اتباعتی اکمال و قلبلرینی عرشکاه احدیتکدن یکی یکی فیضات
 ایلمہ مالامال ایلمہ یاربنی . اللهم صل علی سیدنا محمد وعلی آلہ وصحبہ اجمعین .

بعدها :

بو عاجز عزلت نشین، المالولی حمدی بن نعمان بن محمد بن بکر بن حسن بن بدرالدین، مکاتب و مدارسه اتمام ادوار تحصیل ابتدکدن صکره سنین عدیده علوم مختلفه اسلامیة وبالخاصه اون بش سنه قدر بر مدت فقه شریف تدریسی ایله توغل ایتمش و بوضروده غربک اساسات حقوقیه سنی طابیح و شریعت اسلامیة نیک قیمت انسانیة واجتماعیه سیله حقوق غربک مقایسه علمیة و مقابله مدنیة سنه دایر بر فکر ایدینه بیلیمک ایچون فرانسه لسانندن ده براز برشی بله مش ایدم . بووادی حقوقی ده طولاشان مساعی عاجزانهم حقوق اساسیه دن فلسفه عمومییه بر نظر اماله ایتمک احتیاجنی کوستردی . حیات تحصیلده متوالیا اوچ درت سنه نی اشغال ایله بن فلسفه و کلام تدریسک نمره سی اوله رق مطالب و مباحث فلسفیه ایله سبق ایدن آشانلم، جزئی برلسان اتساییله بو احتیاجی ازاله یه یاردم ایتدی . فرانسه کتابلری او قودنیغم حالد انکلیز تصنیف قنونی مزاجه خوش کلدی . منطقدن باشلادم . بو مناسبتله دارالخلافه مدارس نامیله بایلان تشکیلات جدیدده مدرسه سایانیه منطق مدرسلیکیله توظیف اولندیغمدن ، انکلیز فیلسوفلرندن « آلکساندر باین » ک منطق استنتاجی واستقرانی نامیله مسمی و « استوارت میل » منطقندن مؤخر اولان کتابنی ترجمه وتدریس ایدرک منطق وقنون حقدده کی افکار جدیده نیک اسلامده کی تلقیات منطقیه و علمیه ایله مناسبتلریخی تخری ایدرکن تاریخ فلسفه نیک اهمیت کنیدی کوستردی . بو بایده مراجعت ایتدیکم آثار ایچنده فرانسه فیلسوفلرندن متوفی « پول ژانه » نیک مطالب ومذاهب عنوانی تاریخ فلسفه سنی تام معناسیله علمی وفلسفی و بی نظیر بر اثر جامع بولدم . زمانمزه قدر کان غرب جریان فلسفیه سنه وقوف کلیمزی بو اثرک تکفل ایده جکنی و بونی او قویه جق علماء اسلامک افکار غربیه بی متفرق وسائط ایچنده تخری ایتمکدن مستغنی قاله جقلرینی اکلادم . تاریخ فلسفه مدرسلرندن برخیلی ذواته بونک ترجمه سنی توصیه ورجا ایتدیکم و وعدلر آلدیغم حالد کیمسه بووعدینی انجامز ایتدی . وقتاکه شو بر ایکی سنه ظرفنده بالجمله اشتغالات رسمیه مدن وارسته وبتون درسلر مدن فارغ و محروم بر صورتده عزات نشین قالدیم . بوضروده بو کتابک فلسفه الهیه قسمندن بدأ ایله آشاغیدن یوقاری ترجمه سنه مباشرت ایتدم اولابونی ثابیا مابعدالطبیعه قسمنی اتمامه موفق اولدم . بو ایکی قسم بزم اک بیوک احتیاجات

فلسفیه مزنی استیعاب ابتدیی ایچون ، اقسام سارمه سنی بکله معدن موقع انتشاره قولسنی وقلاسیق کتابلرک یعنی کتب منقحه مدونه نیک لسانمزه ترجمه و نقاندن بک زیاده بحث ایدیلن شو زمانده بونک بر نوع باشلانغچ اولو ویرمسنی تمی ایتمکدن کولکی آله مدمه . سنه لردن بری دوام ایدن مساعی علمیه سی تعطیل ایدلش و او مساعینک مکتب براجرت وطنیه سی دیمک اولان کفاف معیشتی توقیف اولمش و بو جهته حیات خصوصیه سی یاس آور برحاله گلش بولنان بر فردک بو اشتعالی برکستاخلق و بو تمینسی بر خیال صابیلحق لازم کایرسه ده ابتلای علمینک بویه بر تجلیسنی معذور کورمه مک و اجرای وظیفه ده رضای حقندن باشقه غایه کوزتمه یین برقلب مضطربه حضرت مسبب الاسبابک عنایت مطلقه سندن قطع امید ایتدیرمکده طوغری دکلدرد . فی الحقیقه محب علم بعض ذوات فاضله نیک سوق السی ایله مصارف طبیعیه یی درعه ده ایتمی بو کون بو اثرک موقع انتشاره قولسنه مدار اولدی . احتمال که بو اثر اصلنک قیمتی و ترجمه سنک ساده لکی و متفحیحی . طولایسیله کرک شرعیه و کرک معارف و کالت جلیله لرینک مظهر ترغیبی اوله بیلیردی . فقط بو ترغیبک بالآخره ظهورینه مانع اولمیان و بلکه اونو ده از زیاده تسهیل ایتمی ایجاب ایدن بو تشبث شخصیده کی مداکارلق تسریع نشر نقطه نظرندن دهاموافق کوروندی . بر فقه مدرس سابقنک بویه غریب منقول بر اثر فلسفی نشرنده رضای حق کوزتمک ادعای بر از غریب کوزونور . فقط حیات حاضره شرائطی آلتنده کی احتیاجات جدیدیه کوره خدمت اسلام ایله کندیسنی مکلف بیلن ولسان آشنا اولمیان علماء اسلامک استطلاعات خارجه لرینی استکمال ایتدیردجک ، فعالیت فکریه . لرینک کشایشیله تمین هدفلرینه وسیله اوله جق اولان بویه بر اثرک مطالعه سی تسهیل ایتمکده کی نیت خیرخواهانه نظر دفته آلتیرسه بو غرابت زائل اولمق لازم کلیر .

مقاصد اخرویه یی مقاصد دنیویه ایله اجرا شریعت اسلامیه ده مقدوح اولدینی کی مقاصد دنیویه یی مقاصد اخرویه ایله تطبیق ایتمک او نسبتده مستحسندره .
(اوتیت علوم الاولین و الاخرین) حدیث شریفندن مستبان اولدینی اوزره علیه الصلاة والسلام اقدمز اولین و آخرینک علومه مظهریته ممتاز ایدی ؛ آنک وارثی اولان امتکده بو مظهریتده بولنسی اقتضا ایدر . بو سایه ده دوکه او امت امیر

سائره ایچون مابه الاستشهاد اوله جق بر کالی حائز اوله بیایر. ثروت علمییه سی تام اولان ملنلرک اولوسی ده دیرسی ده ملل ناقصه نك مرجع مدنیسی اوله کلسدر. ملت اسلام (وجملناکم امة وسطا لتکونوا شهداء علی الناس) سرینه مظهر اولمق ایچون (ویکون الرسول علیکم شهیداً) مؤداسی موجنبجه حضرت رسول الاهی مابه الاستشهاد اتخاذا یدیه بیلملی و امم سائرده دن استغنا ایله استقلال تامه صاحب اولمیدرکه بالکنز درکاه الوهیت اوکنده رکوع ایدیه بیاسون. حال بوکه بوکونکی امت علوم اسلافنی ضایع ایتمکده بوندینی کبی علوم آخیرینده دخی بالوجوه ناقص اولدینی ایچون شوکت اسلامدن بهره مند اوله ماش، ملل غربیه به قارشنی اولان نقصان علمینی حسیدیه اولنلرک العیاذبالله تماماً تهلکه استمثاله معروض رحالده قالشدر.

— عالم غرب بزم علوم دینییه و قرآنییه مزه وارنجه به قدر اک مهم کتابلری بزمی ترجمه ایدرک کندی معلوماتلرینه ضم ایدرلرکن و شعراننک میزان کبراسنی بیله او یوله مطالعه ایله اصول اسلامی تحریف ایدیه جک نتایج حیقارهغه چالیشیرلرکن بز نه ایچون اولنلرک غنائم علمییه لرندن محرومیتا یچنده قاله لم و نیه بو محرومیتدن قورتولمق ایچون تماماً کندیمزدن چیقوب اولنره استحالده ایتمکده میل ایدیه لم. قرآنی ترجمه ایدوب او قویان واسلامه قارشنی اونکلده ده سلاحنانان فرنکلر مسندان اولمورلرسه اولنلرک فاسفه لرینی او قویوب آ کلایاجق و کندیلرینه قارشنی بونکلده ده تجهیز ایدیه جک اولان مسلمان نه به فرنک اولیورسون. اهل اسلامده کوزه چاریمغه باشلایان میل ناخوش اولنلرده کی سرمایه نك دهاء علمیمزله ایشله نلمه مش ومعادل قیملره اولسون تحویل قلنمه مش اولمسندن منبعندر. بویه اولمبی حقیقتک علمیمزده بولنمسندن نشأت ایتسه ایدی قورقچ ایدی. حال بوکه یاقینده اخطار ایدیه حکم وجهله بتون حقیقتک اساسی بزم دره بزم حقائق دینییه مزه کمال التیام ایله تفریع ایدیه بیله حک اولان علوم وقون، اولنلرده طالبدرمه صورتیه وبر انحراف کلی ایچنده نشو ونما بوله بیلمشدر. غالباً فردلر علی الاکثر اون درت اون بش یاشلرنده بلوغه ایرمکه دور طفولیتدن دور شبابه آتلامغه باشلادقلری کبی ملنلرده اون دردنجی و اون بشنجی اعصار تاریخیه لرنده باشقه برانقباهه وباشقه برحیاته انتقال دوره سنه کیریورلر. اوروبا انتهای اون دردنجی عصر میلادی ایچلرنده باشلامش ایدی. تاریخ هجری

اسلامده ایچنده بولدیغمز عینی عصر لر دهده بیوک برانتباهک باشلادیغنی کور بورز. بوکون بوجالایوب طوران بوجریان انتباه شعور روحیسنه ایرمه مش و هنوز وحدت نفسیه سی طوبالایه مامش بولدیغنی ایچون غایت هولناک بر سیر یکیر مکده در. خدانکرده وجدان اجتماعیسینی غائب ایدرسه طول مدت امواج فلاکت ایچنده قیورانعجق وهیچ برملک صلب جمعیتنه کیره میه جکدر؛ جناب حقدن تمنی ایتدیگمز وجهله وجدان اجتماعیسینی ضایع ایتکمزین بوادوار انتباهی تعقیب ایده بیلیرسه، عقل وحسنه، روح وبدنه کمال متانتله نظام ووروب استقبال قریبک اک بیوک بر ماتی، اوله رق ظهور ایده جک ومدنیت حاضره نك امراضندن معری بر حیات صحیح ایله بتون ملتلك مابه الاستشهادی اولوق سویه سنه کله جکدر. هر حالده اسلامک یکرمنجی عصری اوروبانک یکرمنجی عصرندن پک چوق متکامل بر مرتبه ده بوله جقدر.

بناءً علیه بزى اوروپایه اذابه و اصاغه ایتک ایچون چالشمق بر ضلال و فقط اوروپایی بز اذابه و اصاغه ایتک ایچون چالشمق بالمکس بروجیه دیمک اوله جغندن بو مقصده مبتنی اولان بو ترجمه نی بر اثر خیر عد ایتکده تردد ایتدم.

اهمات کتبدن معدود اولان بو اثرک همان نظیری بوقدر، شیمدی به قدر بو طرزده تاریخ فلسفه یازلاما مشدر. پارس دارالفنونى ادبیات فا کولته سی اعضاسندن فلسفه پروفیسوری (پول ژانه) ایله مذکور فا کولته قونفرانس معلمی (غابریه ل سه آی) ک مساعی مشترک لریله میدانه کلن و فقط پول ژانه نك احاطه فلسفیه سنه دها زیاده مدیون بولنان اصل اثرک دیباچه سنده مؤلف لر شویله دیورلر: «تعقیب ایتدیگمز فکر غایت بسیطدر. فقط بونی بولوق وموقع اجرایه قویمق کوروندیگی کبی قولای اولمدی. چونکه بزدن اول کیمسه بو یوله سلوک ایتمه مش، فرانسه، انگلتره، ایتالیا، آلمانیا حاصلی هیچ بریرده بواساس دائره سنده دکل بوکا شیده بیله بر اثر تألیف اولنمه مشدر. تاریخ مطالب هب تاریخ مسالکده مکنوز بولدیغندن اونلری بونلردن فك واستخراج ایتک مساعی مهمه به متوقفدر. بو یا پیلدیغنی تقدیرده ینه ناقص قالیر (مثلا اعتیاد ویا لسان مسئله لرینی مستقلاً تعقیب ایدن بر تاریخ بولنه میور) نه بولنورسه بر طاقم مباحث اصلیه ایله مزوج، تالی وقاصرواحمالی متعسر بر چوق قیود و اوصاف ایچنده منتشر و منتشره، تریسز و وحدتسز بر

حاله بولنیور. بناء عليه بز بواجزاء ناقصه و متشتمه يي تاليف و تركيب ايدرك بركل منتظم ميدانه كتيرمكاه فائده لي برشي يامش اولديغمزه قائلز. بواعبار ايله اشبواثرء ساده بر تاريخدن ؁ بر نقلدن عبارت قالميوب بحث فاسفي ايله تاريخ فلسفه بينده متوسط برخاصه علميه يي حائزدر. فلسفه بويولده تاريخيله مطالب مختلفه به تفريقت اوليوب غايت عامي بر صورتده عرض وجود ايدبور. هر بجنده حرركات فكريه بتون سلسله جريانيه كوروليورء خلاف ظن اوله رق فلسفه ؁ بزء كنديسي همان فنون سائر دن فرقسز برحاله كوستر بورء هر مسئله ده زمان صره سيله ياپلش اولان علاوه لر كوز اوكنده بولنيور. اختلافات و ارايسه ده بونلر فلسفه يي يكي زمينلر اوزرنده لايستقطع طبقه طبقه يوكلستوب غايت جمعيتلي نقطه لره وبك عالي تصورلره اعلا ايتكمده در.

بوراده شويابه بر اعتراض ايراد ايدباه بيلير: بر بحث ؁ بر نظريه مربوط بولنديني مسلك اعتباريله بر معني افاده ايدء بيليرء اون دن فك اولنديني تقديرده جملي و عناصر برشي قائلر. هر فلسفه بر اثر صنعتي متضمندر كه پارچه لانديني زمان لطافتي غائب ايلر. - اوت شهبه سز بويابه در ؁ فقط بز او مطالب مخصوصه يي و صورت حللاريني مسلكلرك مبادي عموميه و قواعد كلي لرينه ربط ايدوب بالذات او مسلكي ده مختلف نقاط نظر دن ارايه ايتكمه چالسه جز كه بوضو رتله مسالك وحدت لريني ضايع ايتهدن انكشافاتي ترديد ايتش بولنه جقدر.

دها ايلري كيديله رك سوال او نه بيليركه : فلسفه ده تاريخي ياييله بيله جك لاي تغير مطالب و ارميدر ؟ اوسطون دقار نه ؁ دقارتدن قانته كلنجيه قدر فكر فلسفيده واقع اولان ترقيات عظيمه هب يكي بر طريق اختراع ايتكم و اشيا حقنده ابتداعي بر نقطه نظر كشف ايله ملك و مطالب سابقه برينه او زمانه قدر وضع ايدء - لمه مش مطالب جديده اقامه سنه كيريشمكدن عبارت دكيدر ؟ يكي بر فلسفه مطلب معرفت و وجودك بز استحاله سندن باشقه بر شيبيدر ؟ اوتء مسائل عيني حدود ايله موضوع اوله رق قالمش دكيدر ؟ و هر زمان يكي بر مسئله ظهور ايتكم و اوزمانه قدر كوروله مش اولان بومسئله نكده صورت و زمان نشاتي قيد ايدملك ممكندرء و صوكره مقدا بالاستطراد بحث ايدلمش بر مسئله تاليه نك يكي بر مسلكه بر موقع متقدم اخذ ايدرك كيرديكي ده واقعدر. فقط هر نه اولورسه اولسون بر طاقم مطالب اصليه

وارد در که بونلر روحه بالذات طبیعت اشیا دن منعکس اولور، و مسلکدن مسلکه تحول ایدر طور (مثلا کاه نفس عالم وکاه وفاق مقدر، نامی آیر) برده کرک مطالب و کرک بونلرک حللری ایچون تطبیق اولنان مناهج و فرضیات غیر محدود دکدر، روحک طبیعتی بونلری تحدید ایدر و دوردن دوره علی التکرار وضع اولتوب بوصورتله تکمل ایلر» اتمی .

معلوم اولدینی اوزره بر فلسفه دیمک بره موضوع عام ویا کلی دائره سنده مطالب و مسائل فلسفیه بی اختراعی ویا تعقیبی بر مسلک مخصوص آئنده موقع بحثه قویمق و مسالک مخالفینده ممکن اولدینی قدر انتقاد ایتکدر . بر فلسفه کتابی دنیلنجه بزجه ذهنه تبادر ایدمک اولان بویه بختی بر کتابدر . بتون ذوق فلسفی ده بونده در . مقاصد و موافقک بزده کی اهمیتی ده بو حیثینده کی نقاحت و جمعیتلرندن نشأت ایتشدر . فلسفه دعوالرینی اول امرده بویه بر مسلک مخصوص اوزرنده تحصیل ایله بر ملکه علمی اکتساب ایتشمش اولانلر کتب فلسفیه مطالعه سندن علی الاکثر بحران روحیه مبتلا اولورلر . مسلک لک بیوک فائده سی مطالعه ده وحدت روحیه بی تأمین ایدم بیلیمکدر . چونکه وحدتی بوزولمش روحلرک حقیقت ایله مناسبلری انقطاعه اوغرار . فکر دائمی الجولان کورونسه بیه اتقان وجدانی قلماز، هر شیئه آیری بر نقطه نظرله باقق و برشیده کی مختلف نقاط نظرک تنسیقه عطف نظر ایتمه مک وجدان ایله وجودک ارتباط حقیقیت سندن عدولدر . بونده شخصیت بوزولور . بالنتیجه اجتماعیت رخنه دار اولور . عامده و فلسفه ده اصل ایش معلومات شتی و متنوعه بی بیغمق دکل او معلومات آراسنده کی مناسباتی تنسیق ایدرک بر جمعیت مطلقه به وارمق دیمکدر . بوکون قلم عاجزینک توسط ایتدیکی بر کتاب ایشیدیلنجه ایلك نظرلرک بوجهته منعطف اوله جنی وارد خاطر اولور . فقط بر مسلک کتابنده بوغایه به ایرمک ایچون بتون تاریخ فلسفه بیلیمکده اقتضا ایدر . معلوم اولان بتون تاریخ فلسفه نک بر مسلک کتابته درجی ایسه شرح موافقده یا یلق ایستلدیکی وجهله هم قاصر و هم موجب صعوبت اولمشدر . بو اعتبار ایله تاریخ فلسفه نک افراژنده مسلکی مطالعه ایچون بیوک بر فائده تحصیل واردر . آنجق کرک معروف اولان تاریخ فلسفه کتابلری و کرک فلسفی قاموسلر و آنسیقلاویه دیلر ایله اکتفا ایتمک براکنده قالمق دیمکدر . سلیمانیه جامع شریفنک هر پنجره سنی، هر گوشه سنی حاصلی صنعتی،

هر نقطه‌سنی آری آری رسمرو ایضاحرا آتنده تفصیل ایتمک و بوتفصیلانه بتون دقائق صنعی صیغدی ر مق ، نه قدر بیوک و مهم برایش اولورسه اولسون او جامعک شکل عمومی حقیقه بر خیال ایدینه بیلمک دکلدرد. یالکوز بونلری بیلن هر حالده عمومی بر رسم بسیطک و بره جکی وضوح و حقیقت معرفتدن محرومدر. فقط او جزئیات ایله برابر آرازانده کی مناسباتده تنظیم ایدیلیر و بالتیجه بر صورت کلیه دخی تثبیت اولنه بیایرسه وظیفه معرفت استکمال ایدلش اولور. ایشته مسلک بواشی کورد. بونک ایچوندرکه مسالک فلسفیه نک دخی باوجود مناسبتلری تثبیت و جهت تباین و توافقلری و صور حلك و اصل اولدینی کسوه نوعیه بی تفطن ایده بیلمک آروجه بر کمال علمیدرکه بونی اشبو کتاب نظر دفته آلمشدر. بناء علیه بو کتاب مؤلفلرک دیدیکی کبی تام محنی و نظری بر حیثیت ایله تام نقلی و تاریخی بر حیثیتی حائزدر. مطالعه اولنوب کچیه جک دکل او قونوب او قوتیه جق بر کتا بدر .

معلوم یا ، هر علمک بر تقلیتی ، برده عقلیتی وارددر . نه علوم تقلیه حصه عقلدن آزاده نه علوم عقلیه حصه نقلدن وارسته در. ترقی ماضیده کی قیمتلردن استغنا دکل اولنری تمربلات و کشفیات جدیده ایله دهها متکامل قیمتلره ابلاغ ایتمکدر ، تعبیر آخرله ثروت اسلافه ثروت اخلاقی ضم ایله مکدر . عمرو بن عاص حضرتلر سنک دیدیکی کبی عقل ، (الاصابه بالظن و معرفة ما یكون بما قد کان) یعنی عقل ظنده اصابت ایتمک و اولش واسطه سیله اوله جتی بیلمک دییه تعریف اولنه بیلیر . فی الحقیقه واقعاتک سیر ماضیسندن غفلت ایله واقع اولان اختراعات فکریه شاعرانه ده اولسه ابتدایلیکدن چیقاماز . اوسته سز صنعتکار ، خواجه سز عالم نه قدر قابلیت اولورسه اولسون مستعد بر شا کرد و طالب اولمقدن ایلری کچه ضرر ، مکرکه طوغریدن طوغری مظهر اعجاز اولسون حالبوکه دور اعجاز کچمش دور اجتهاد آچلمشدر. علومک عقلیتنی و فاعلیت حاضره سنی اهامال ایدوب صرف تقلیتنی تثبیت ایله اوغراشمق اسقولاستیک دنیلن مرتبه تقلیده صایوب طور مق دیمکدر. بوايسه حقیقتک حیایتندن و جائلی نقطه لری بولندیغندن غفلت ایلمکدر . بالعکس علومک تقلیتنی اهامال ایدوب ساده عقلیتی ایله اکتتمک ، معیار سز ، مقیاس سز ابتدائی بر حرکت طفلانه در ، بونک یاننده اسقولاستیک رشید بر ماهیت علمیه بی حائزدره اشعری بی بیلمه یز راز بیلکدن دم و وواض ، نوتونی طانیان آین ایشتانیدن بر شی

آ کلايه ماز. تحول سريع اوله بيلير فقط ترقى خيلى محافظه كدر در، تحول قوت قانونى تحفظ قوت ايله متضاديدر، ايشته تاريخ فلسفه تحولى، مسلك فلسفى ده تحفظى تمثيل ايدر، و تحول و تحفظ سايه سنده در كه روح بشر، ترقى ايدر و فن، كاله طوغرى كيدر. دور قدامده اجتهاد علمى بك تجزى قبول ايتيوردى. فلسفه بتون علومى محتوى ايدى بر فلسفه مجتهدى اقسام فنونك ده مجتهدى ايدى. فيلسوف هم رياضى، هم طبيعى و حقى طيب ايدى. دور متأخرينده تجزى اجتهاد بر ضرورت اولدى. بونك ايچون زمانمزه مجتهد مطلق فردلر دكل جمعيتلر اولمشدر. حيات بشر كې حيات علميه نك ده اجتماعى ترايد ايتدى. بر فك مجتهدى فنون سائر نك مقلدى اوله بيلير، او حالده مختلف فنونه منسوب مجتهدلر آراسنده بر قيمت و رابطه اجتماعيه بولمق لازم كليركه متابعت متقابله حاصل اوله بيلسون چونكه جمعيتك اهميتى روحاً تماثل، فعلاً تناسق در. فعاليت اجتماعيه فردلر ك عبنى موضوعده تراجلر نه دكل، ايمجه ايله چاليشه بيلميرنده در. بوايه بر مبدأ اجتماعيك تحت حكمنده بولمق ايلور كه او مبدأ حاكم، روح اجتماعى ديمكدر. بوروح اجتماعى او آلانك متناسق فعاليت متنوعه سايه سنده در كه اجتهاد مطلق مرتبه سنى احراز ايد بيلير. فنونك بوقيمت اجتماعيه سنى ويره بيله جت شى اجتهاد فلسفى در. اجتهاد فلسفيك اجتهاد دى ايله تساند مطابق ده حيات عموميه نك آهنگ انتظامى تأمين ايلر، اصل نفس اجتماعى ايسه بو آهنگ ايله پايدار اولور. علم، حياتنه انجق طريق خاص ايله، دين ايسه خواص و عوامه شامل بر طريق عام ايله نشر فيض ايدر. بر مملكتك هپسى معتقد و متدين اولمق ممكندر و لكن هپسى عالم اولمق غير ممكندر، عوامنده نه علم، نه دين هپچ برى بولنميان بر مملكتده قيامت قوبار؛ عوامى متدين، خواصى غير متدين اولان مملكتده ايسه عوام ايله خواص آراسنده تجانس و تماثل روحى بولماز. مرا كز اجتماعيه ديمك اولان خواص ايله محيط اجتماعى اولان عوام آراسنده كې بو تدافع، ملت و دولت دنيلن وحدت و فعاليت اجتماعيه نك انشقاقى ديمكدر. ذاتاً مليت، برهيات اجتماعيه نك مابه الاجتماعى اولان بر نفس، بروجدان اجتماعى ديمكدر. عرق و قان ملتك حدى دكل، آلات و وسائط تظا هر يدر. هر ملتك قابليت الساعيه سى او وجدانك درجه شمول و كليتى ايله متناسبدر. لسان دخى عرق و قانن زياده بو وجدانك بر افاده سيدر. دين بو وجدانك ك شموللى مباديسنى، ك بيوك امني سنى.

تضمن ايدر. برهياتك ديني نه ايسه وجدان اجتماعيسي ده او ، وجدان اجتماعيسي نه ايسه واقعه كي ديني ده اودر . دولت او ملتك تشخص حقوقيسي و فعاليت مخصوصه-يدز. هر دولتك برملتي واردر، ولكن هر ملتك دولتي اوليه بيلير. دولت، ملتك عنصر فعاليتي اياه تقوم ايدر. عنصر فعاليتك قيمتي ده وجدان كلي بي حسن تمثيل اياه برابر خارجاً و داخلأ حائز اولديني قدرت عمليه و مقاومت ماديه-سيه متنا-بدر . ملت هنوز فعاليتيه كچه-ين و دولت مفهومني اكتساب ايله-ين حالت اجتماعيه-يه ده صادق اوله بيلير ، فقط حال فعاليتده اولوب تشخص حقوقيسي استكمال اياه مش بولنان ملت لسان شرع اسلامده امت مفهومه ماصدق اولور . امراء اقدني مرحوم امت كله سني امي كله-سيه علاقه دار ظن ايدرک (ناسيون) تعبيرني ملت ديه افاده ايتمكي تر جيح ايتمش ايدى . اوزماندن بري امت مفهومى ضايع ايدمش واستخفافكار برتلقيه معروض قالمشدر، اصطلاحات انجمنده-بالاخره برلشديكمز زمان بوكه نك ام وامى تعبيرلريه دكل امام تعبيرياه علاقه دار بولنديني ايضاح اياه مش و قبول ايتد ير مش ايدم، مع التأسف خطاي سابق تصحيحه فرصت الويرمه دن وفات ايتدى . ايسته علم اياه حياتك وجدان اياه وجودك بو علاقه مخصوصه سي خواص اياه عوامك وجدان اجتماعيده كي مرتبه تجانس و تماثللريه متنا-بدر . خواصك خصوصيتي عوامدن زياده مالك اولدقلى خاصه لري اعتبار ياه در ، عوامك حائز اولديني صورت وجداندن خالي اولان خواص او عوامك، جنس اجتماعيسنه دكل اضدادينه داخل اولور . بو قطعي ادراك ايدن بعض خواص رياه ديني به ميل ايدبور. فقط صميميتسر لكدن نه چيقار ؟ بوندن باشقه رياه برتفاقدر ، تقاي اعتياد ايدن روحلر ايسه وجدانك حقيقتنه ناظر اولان قوه حدسيه سني ، فراستني كورله-تير . حقيقت فارشوسنده كنديني بر وسوسه استيلا ايدر . چوق زمان واردر كه جدى و صافي عوامك حس ايندكلى بعض نتائج واقعاتي منور عد ايديلن خواص روحلرنده كي و سوسه تفاقدن دولابي حس ايدمه منزلر. بناء عليه خواصك دينه جدى براعتصامى حقيقي بر عشقي بولتمق اقتضا ايدر كه بو عشق و اعتصام اياه خواص آراسنده كي تدافى ، تجاذبه قلب ايتسون ، سلامت و سعادت اجتماعيه دوام ايله بيلسون. بوايسه قنون اياه فلسفه نك ، فلسفه اياه دينك امنيت متقابله سي سايه سنده حصوله كلير .

بو اسبابدن دولاييدر كه فلسفه نك متها سي فلسفه دين اولمشدر . بو اعتبار اياه

فلسفه حکمت نامی آلیر . حقیقی فلاسفه حقیقی حکما در لر . علوم وضعی اولیوب
 کشفی بولندینی کبی فلسفه دین دخی وضع دین دیمک دکدر . دین حتی بولمق
 و طائمیق دیمکدر . دین حتی اصل طائینانلر ایسه حکماء دکل انیا و اولیادر .
 فیلسوفلر بوباده تعلیمات انبیانی اینماح و تطبیق ایله حکیم و ولی اوله بیلیرلر . علی الاطلاق
 دینه معارضه ایتمهک چالیشان فیلسوفلر بو خصوصده بر حقیقت کوردکلری ایچون
 دکل ، مطلوب حتی کوره مدکلری ایچون و تعبیر آخرله نقصان ادرا کلرندن دولایی
 اوجادلده یه سلوک ایده کلشدردر . آوروپاده اون سکزنجی عصر ملاحده سی و بوتون
 ملاحده مادیون بونک اک بارز مثالیدرلر . مثلا بوختر ، ماده جزه فردلرنی آیران
 نه در ؟ بونلر آراسنده کی موصلات و مناسبات حرکیه ویا غیر حرکیه هانکی مبدأله
 ایضاح اولنه جقدر ؟ بو جهتلری اصلا ادراک ایده مه مشدر . بونی ادراک ایدن
 مادیون بیله ماده بی واجب تعالی به استناد ایتدیرمهک لزوم کور مشدر .

بو کتابی تعقیب ایدرکن کوره جکزکه قانت کبی بعض فیلسوفلر فلسفه بی انتقاد
 ایله فدا ایتمش اولدینی خالده دینی اهل ایده مشدر . ایضاح دینیک فلسفه به توقنی
 کیمش ومع مافیله علم اخلاق ابله مناسبتی تنیت ایله مشدر . بو مذهبه کوره فلسفه نک
 دینه تماسی و استنادی ، علم اخلاق شعبه سی یعنی حکمت عملیه قسمیه محافظه ایدلمش
 اولویورکه بونک صوفیه اسلام اسلوبنه خیل مشابهنی واردر . سوکره فلسفه اثباتیه
 مدرسه سی دوره اولاسنده دینی طی ایلک و بوضورتله ملاحده نک کوزلرینه کیرمک
 ایسته مش ایسه ده اونلرک کوزینه کیره می دیرکن کندی وجداننده محکوم اولمش
 و یکیدن بر احتیاج دینی طویه رق بر دین جدید وضعنه قیام ایتمش در . الهی بر اقمش
 موجود اعظم ، صنم اعظم ، محیط اعظم عنوانلریله انسانیت ، ارض و فضا دن عبارت
 اقامیلله بر تثلیث تصور ایلش و انسانیتده اک زیاده قادینلره تبعدی اساس اتخاذ
 ایدرک کویا بوضورتله تطمین حسابته بر یول بولمق ایسته مشدر . ایسته فیلسوفک
 وضع ایده جکی دین بویله اویدورمه وقابا بر برستلکدن ، دور اوتانه رجتمدن بشقه
 برشی اوله میه جفنی بونکله اثبات ایله مشدر . فی الحقیقه ظاهرده الوهیته معارض
 کوزونن بو خیال انسانلرک رجال و نسواندن اک برینی معبود و اله اتخاذ ایتک صورتیه
 فکر الوهیتک اساسنی تضمن ایتمش و آنجق ادیان باطله نک طرز نشاتنه واضح بر
 مثال کوستر مشدر . فکر انسانیتک بو کسلدیکی ادعا اولنان بر زمانده وجدان انسانی بی

بویله طار بر چنبر ایچنه قویوب بشریتی فرعونلر دورینه ارجاع ایتمکه چالیشمق، نه قدر شایان تأسفدر . سوکره اسپنسر کلش اصل دینیک بتون علوم و فلسفه یه تفوق مطلقنی تثبیت ایلمش و کبارلر دینی نامنی آلان و فرانسه حکومتی بر وقتلر لادینیلکه سوق ایدن پوزیتویست دینک سخافتی آروجه بیان ایتمشدر . ایشته غرب فلسفه سنده وقوعه کلن بوتحولات اخلاق بشریده بیوک رخنه لر آچمش وبوکونکی دور قسوت وشدنی تهیه ایله مشدر . ترقیات قیه نک نیجه نیجه مراحل قطع ایتمدیکی بو دورده بشریتک دوکدیکی قان ، طاشسیدینی احتراص ، چکدیکی مظالم ، انصافدن تباعد ، نفرت وخصوصتمده شدت هپ بونلر معنویانده واقع اولان او تذبذبک نتیجه سی در .

شمدی بر فکر انصاف وحقانیت ایله فلسفه نک تعقیب ایتمدیکی سیر تاریخی کوزدن کچریلیرسه کورولورکه مبحث دینده فلسفه نک جدأ واصل اوله بیلدیکی غایه وحدانیت الهیه یی تثبیتدن باشقه برشی اولیور . دیمک اولبورکه ادیان سائره ایچنده دائمی غریب قالمش اولان فلسفه اسلامیتده آرادینی بوله جقدر . ۱۰ کر آوروپا فلاسفه متأخرینک منسوب بولندقلری اقوامک دینلری دین اسلام اولسه ایتمش غرب فلسفه حاضر سی بسبتون باشقه بر رنک حقیقته میدانه چیقاییله جگمش . ایشته بوکون عهدۀ اسلامه دوشن اک بیوک وظاآشدن بریسی ده بوتقطه یی استکمال ایده بیلدکر . متأخریندن بر ایکی فیلسوفک نصرانیه تمانی کورویورز و فقط بو تماسک نه قدر غیر طبیعی اولدینی فهم ایتمکده هیچ مشکلاته تصادف ایتمه چکنز . کرچه بوتون قرون وسطایی املا ایدن بر فلسفه نصرانیت واردر . عدمدن خلق عقیده سنده اصل ماهیت دینیه تماس ایدن بو فلسفه کرک بونده وکرک دلائل وجود الهی بختلرنده اسلامه مشابه ومانل اولقله برابر حقیقت الهیه بختده عقائد نصرانیتدن هیچ بریشی اثباته یا ناشمدینی کی بونده ده وحدانیت الهیه منجر اولمقدن باشقه برشی یاپیور . تثلیث و سائره کی عقائد موجوده خرسینیانیه بر موقع فلسفی ویره میور ، علم ، توحیده منحصر اولیور ، تثلیث ایسه مخالف عقل بر عقیده قالیور عقل ، وحدتی آکلار تثلیثی آکلایه ماز ، دنیلور . حالبوکه حقیقته عقل تلبی آکلایه میور دکل تناقض بوله رق ابطال ایدیور . یوقسه عقل بوراده اصولاً قبول ایده بیلدیکی و فقط احاطه ادراک ایله مدیکی بعض حقیقتلر کی قصورینی اعتراف

ایدوب قالمبور . تجاوزی وضعیته کچه بیلور . حال حاضرده غرب فلسفه اولاسی
مبحث الوهیتده پک جدی برطریقہ کیرمش وحدانیتده شبهہ سی قالممش و آنجق
حقیقت السہیہده مسئلہ استوادیدیکمز نقطہ معرفت اوزرندہ اوغراشمقده بولونمشدر .
بورادہ وحدت وجود ، ویا الہ متعال نظریہ لری قارشوقارشویہ موقع بحثہ قونیور .
بو ایکسی آراسنده مناقشہ دوام ایدیور .

بورادہ شونی قید ایتمدن کچہ میہ جکم کہ وحدانیت السہیہ اطرافندہ بو غایہ
ایرمش اولان آروبا فلسفہ سنده هنوز برمبحث نبوت آچیلہ مامشدر . علم النفسک
تنبیت ایتدیکی بعض واقعات روحہ طولایسیلہ اولسون فلسفه غربیہده برمبحث
وحی ونبوت بولتہ مامسی هنوز بیوک بر نقصاندر . مبحث نبوت علم عقائد ادیانہ
مخصوصدر دنیلسون ؛ علم عقائد ادیانہ مبحث الوهیتک تعلقیلہ مبحث نبوتک تعلق
آراسنده اساسلی هیچ بر فرق یقدر .

بونلرک ہر ایکسی دە صلاحیت عقلیہ و فلسفیہ ایہ جای بحثہ قونیایر . بناء علیہ
ابن سینانک کرک شفا سنده و کرک اشاراتندہ یابدینی گی نبوت ممکنیدر؟ ممکن ایسہ
واقعیدر؟ سؤال لری وضع ایدرک وواقعات نفسیہ وروحیہ کوزدن کچیرہ رک
نبوت وولایت مطالبی دخی مطالب فلسفیہ میانندہ حل ایتک لازمدر . چونکہ
نبوت برواقعہ درء واقعہ دین بوکا متفرعدر .

اوروبا فلسفہ دینہ ایہ دین فلسفی تفریق ایتک ایستہ بورسہ بو، نصرانیتک
طبیعتندن منبعث بر فکدر . چونکہ نصرانیت حاضرده فلسفہ دینہ نک مبدئی
آنجق جهل مطلق اولہ یلیور . ایقان فلسفی انکار ایدیلوب لادریہ مفرطہ مذہبی
الترام ایدلدکچہ نصرانیتی مدافعہ قابل اولمیور . بوکا بناء هامیلتون مدرسہ سی قانت
انتقادینندن بو نقطہده استفادہ ایتک ایستہ مش و علمی اساسندن ییقبوب دین
نصرانی بی جهل مطلق اوزرینہ بناء ایدرک مدافعہ یہ قیام ایہ مشدر، مع مافیہ ا . توارت
میل، دینک جهل مطلقہ ایتناسندہ کی محاذیری ارأہ ایتمشدر . نصرانیت علمہ استاد
ایده مز، فلسفہده جهل مطلقہ بنا قیلنہ مازسہ فلسفہ دینہ ایہ دین فلسفی آراسنده
تفاوت پک طبیعی اولمازی ؟

حال بوکہ دین اسلامده عقیدہ اساس اعتباریہ علمی قیمتی حائر اولمق لازم
کلیر . عقلک بورادہ هیچ اولمازسہ اثبات امکان کی بروظیفہ مهمہ سی وارددر . حتی

بزه عقیده تقلیدیه جای نزاع اونشدر . کرجه فلسفه نك مبحث معرفنده مسالك فلسفیه وکلامیه اسلامك بوکونکی تلقی فلسفی به کوره دوغمايک یعنی ایقانیه اولسی متفق علیه دکدر . فلاسفه و معتزله کبی ایقانی اولانلر وارسهده اشاعره و ماتریدیه کبی من وجه حسابی و من وجه ایقانی اولانلرده واردو . چونکه بونلر اساس اعتباریه مسلك تدریبدن یورومش وداویدهیوم حسابیه سنه قریب برحسبانیت فلسفیهده واوندن زیاده ایقانه متمايل بر مرتبه متوسطهده قرار قيلمشدرده بونلرک اساسلرینه کوره ایقان و علم بشره ضروری دکل، عایدیره ایقان، واقی بر قیمتی حائز اوله بیلوب وجوب عقلی و ضرورت منطقیه بی متضمن دکدر . تصدیقات علمیه قانتک آسه رتوریک دیدیکی قضایای واقیه و مطلقه عامهده . چونکه مبدأ مطلق فاعل مختاردر . وجوبلر هپ جهت عملیه دن منبئدره و قوعاندن، وقوعاتک استمرار واطرادی دیمک اولان عادتدن، حاصلی سنت الهیه دن کلیر . بن اشاعره و ماتریدیه نك مبحث معرفنده ایجاب عقلی بی انکار و عادی تئیت ایلرندن اوله اکلا یورم که علم بشرده ضرورت مطلقه منطقیه یوقدر . بو ضرورتلر هپ ضرورت بشرط - الوصف دنیان قسمه راجع اولور، بونک منشأیه ده هر علمده مبدأ اولک بر مقدمه ضمنیه اوله رق ملحوظ اولسی در، مبدأ اول فاعل بالایجاب اوله ایدی ایقان و علم ضرورت ذاتیه مطلقه اولوردی . مبدأ اول فاعل مختار اولنجه بو ایقان بر ایقان فعلی وواقیدن عبارت قالیر و بناء علیه تجربه قیمتی تجاوزهده من . فلاسفه اسلامك ایجاب، متکلمینک اختیاره قائل اولسی ده بونی مؤیددر . کورولیورکه بو ایکی نظریه نك ایکیسی ده هم قیمت فلسفیه بی و هم قیمت دینی بی حائزدر . دها زیاده فلسفه دینی صایلمسی لازم کلن فلسفه متکلمین بوکون مسلك فنون صاییلان مسلك تدریب و تجربه ایله دها چوق علاقه دار اوله رق فلسفه حاضریه ماسدر و صکره هر ایکی مذهب فلسفه حاضریه داخلدره شو حالده فلسفه دینی ایله دین فلسفی، بزه نظراً دین ایله فلسفه آراسنده بر تقابل و تنازع کلی دکل ایکی فلسفه آراسنده کی فرق مسلك دیمکدر .

بو فرق اولسه اولسه نبوتک فلسفه یه قبول و عدم قبولی نقطه سندن باشلايه - بیه جکدر . عجا نبوت بر مطلوب فلسفی تشکیل ایده جک بر واقعه دکلیدر؟ الوهیت بر مطلوب فلسفی اولنجه نبوت نه یه اوله ماسون ؟

بوكون علم النفس، منطق، اخلاق، مابعدالطبيعي كى بتون شعبات فلسفهده مبادى اولاي معرفت، هر حالده روحك شهادت وجدانيه سنه ارجاع اولتمقدمه دره .
 بدهات اوليه به استاد ايدن ايقانيون روحك حدس وبدهاته برقيمت عنيه ويره رك ايقاني بوكا، بو بدهاته استاد ايتديرمش و بونسز تجربه نك نيسله قابل اولمديغني سويلكده بولمشدر . بوكا كوره مبناي معرفت روحك اولي اولان قوه بدهاتيله اشيا نك بالذات اولان تبين وجوديسي آراسنده كي اتحادده دره او حالده وجدان اولي يالكز نفسى دكل عيني قيمتي ده حائزدر . بوكا مقابل ارباب تدریب بو بدهاته يالكز نفسى برقيمت عطف اتمكله برابر تجربه واستقرائي: حس ايتديكمي حقيقه حس ايدبورم، مسامه وجدانيه سنه استاد ايتديرمشدر؛ بوصورتمده ايقان عيني بوشهادت وجدانن ايلري كچه ميور . صكره معنويون ايعاني روحه ارجاع ايدبور وايقان عيني يي ايقان نفسى ايله توحيد ايدبور . او حالده كرك ايقانيونك ديديكى كبي عقل علمده هم قابل وهم فاعل بر حالده بولونسون وكرك تدریبونك ديديكى كبي يالكز قابل اولسون وكركه معنويونك ديديكى كبي فاعل محض صاييلسون هر حالده علمك قوت وضعف وجدان ايله برعلاقه مطلقه سي بولنديغني ناقابل انكار اولبور . وايقان وحسانك مبدئي وجدانلرك قوت وضعفندن عبارت بولنديغنده شبه قالدور . ذكالكرك، عقللرك، فكرلرك قوت وضعفده، شدت وسرعتده تفاوتلري كبي وجدانلرك قوت وضعفده تفاوتلري دخي تماماً برحالت اكتسابيه دكل اساساً برموهبة خلقت اولديغني نظردقته آتيرسه خلقتك بعض وجدانلره حقيقت ايله پك بيوك برمناسبت قويه بخش ايتديكيني انكار ايتك ايچون هيچ بر سبب قالملاز . ايسته بو وجدان فلسفه اسلاميهده قوه قدسيه تعبير ايديلن قوتدر كه بونك مرتبه علياسنه قدرت اعجازي حائز اولان وجدان نبوتى قويمق پك موافق اولور . كتبوي مرحوم ميرآداب حاشيه سنده قوه قدسيه يي قوه حدسيه نك برمرتبه كالى عدايه مش وقوه حدسيه نك فطري وبال تجربه اكتسابي جهتلر يي ده ايضاح ايله مشدر . ابن سينا نك ياپديغني كبي بوني علم النفس تجربينك بعض حادثاتيله تأييد واثبات دخي قابلدور . قلب وروع دخي تسميه اولنان بومبدنك اصلي هر نفسده آز جوق موجوددر . فقط اكثر احوالده اكثر روحلرك تجليات وجدانيه لري على الاطراد تجربه ايله تأييد ايله مديكندن بونلرك قيمتلري بديهيات ويا مسلمات نامني وريدكمز مبادي به منحصر قالمشدر . بناء عليه الهام وجدان

على الاطلاق وعموماً يجوز اسباب عامدن . معدود اوله ميوره . فقط عموم ايچون اطلاقه قبول اولنميان بوتجليلك خواص ايچون بعض تجارب مطرده وشرائط معينه تحتنده تحققي قبول ايتمكده هيچ بر محذور فلسفي بو قدره . فلسفه اسلاميه ده كوسترلديكي وجهله بوكا دعوى ويا تحدى منضم اولور وتجارب واقعه اونك تحققي تأييد ايدرك اعجازه . مؤدى بولنورسه وحى ديديكمز بوقسمي الهامات عاديه واسباب سائرته نك فوقنده بر مرتبه يقينه اصعاد ايتك مك طبيعي اولور . ايشته فلسفه نك مبحث نبوتده نحري ايدم جكي مسائل بولنردن عبارتدر . غرب فلسفه حاضره سنك خريستيانلق قارشوسنده بولنمسي وخرستيانلقده نبوت ايله الهيتك بر مرتبه تداخلده بولنديرلسي وحتى بوتداخلك آباء دينيه به قدر توسيع ايدلسي ، نبوتك تلقى اسلامي وجهله علمي وحققي صورتده موقع بحثه قولنمسه . مانع اولمش ظن ايدرم . برده فيلسوفلري بونايله ترده سوق ايدم بيله جك بر مبدأ حسي واردركه اوده بويله برشي وارده بزده نيه اولبور؟ سؤالنك متضمن بولنديني خودكاملقندن عبارتدر . حال بوكه بالاده عرض ايديكم وجهله فطرتك بر موهبه عاليه سي اولان بو خصوصيتك اكنسابي اوله ميه جني درخاطر اينديله جسه حقيقت اربابي ايچون بونك انكارندن متولد محروميتك ، دها زياده شايدن تأسف اوله جني نمايان اولور . كنديمزده بولنميان مزبيلري انكارمي ايدم جكمز؟ متدين اولمق ايچون هممز انبيامي اولمق اقتضا ايدر؟ يارادر ، بيلير ، سور ، دردلرمزه درمان ويرر ديه عبوديت ايدم جكمز براللهك مرضياتي نصل تعيين ايدوبده اوكا توفيق حركت ايله جكمز؟ هر كوكلزي آلدانان * | تسلي به دين قيمتي ويره جكمز؟ كنديمزه حرمت آرازكن خالقه مجبوريتي اسناد ايدم جكمز؟ حق برست برديانته صاحب اولمق وجدى بر عشق ومنيه طاشيمق ايچون رضاي حق كوزتمك مكلفيتنده دكلمى يز؟

قوت كبي قادين ويا اركك انسانه طابانلر بيله طابدقلمري انسانلك ارزولرني ديكله مك واوئي اجرا ايتك مجبوريتنده دكيدر؟ اوت الله عبوديت ايدم بيسلمك ايچون اونك اوامرني بروحي قطعي واووجه متفرع بر طريق معرفت ايله تلقى ايتك احتياجنده يز . مادامكه همزك صاحب وحى اولمديغني كورويورز ، اوخالده نبييه احتياجزى قبول ايدم جكمز . في الحقيقه نيسمزدن غير ممكندر . بونك ايچوندركه الله بيلمه بيلر ، عبودلرني كندى اوكلرينه ديكمك واوندن الهام المق ايسترلر ،

ایشته انبیایہ استناد ایتھین بتون ادیان باطلہ بورادن چقمشدر، چونکہ دین حسی
 فطریدر. فلسفہ اوہامات و تمثیلات عامیانہ اباہ اختلاط ایدن اباطیل ساریہ بی بیلہ تدقیق
 ایدرک بونلرک ضمنتدہ منعکس اولان حقیقت اصلہ بی تخری ایتمش و دین فلسفی
 دنیلن وحدانیت الہیہ عقیدہ سنی تثبیت ایلہ مشدر. کتابک ایکنجی قسمندہ، مبحث
 دینک باشندہ برسوز وار: بتون فلسفہ کی بومبختکدہ اساطیردن وعقائد عوامدن
 منعکس فکر لردن نشأت ایلدیکی سوبلہ نیور. اورادہ اشارت ایلہ جکمز وجہلہ
 بز بسوزی مبحث دینک منشأ قسمیسی حقندہ مترددانہ قبول ایتسک بیلہ اصل
 منشأ ادیان حقندہ اصلاً قبول ایدہ میہ جکمز چونکہ دین حَقک منشائی نبوات در،
 بتون انبیا وحدانیت الہیہ متفقدر، تابدایتدن وبالخاصہ حضرت ابراہیم
 علیہ السلامدن حضرت محمد علیہ السلامہ کلنجہ بہ قدر واقع اولان تکامل ہب
 انکشاف وزیادہ وضوح صورتیلہ ظہور ایتمش و علی الاکثر عقائدک صور تطبیقیہ سی
 دیمک اولان شرایع اعتباریلہ تحولات حصول بولمشدر. عالمہ ہر تقلیدک براصل
 حقیقیہ سی وارد. ایشته ادیان خرافیہ اوصل حقیقیک تقلیدات وانحرافاتیدر.
 بونلر یا موضوعات شعریہ دن ویا تخریفات عامیانہ دن ویا تسویلات متغلبہ ومفسدیندن
 نشأت ایلہ مشدر. رموز واساطیرک بلاد جابردہ نشر ادیان ایچون تھیہ وتستر
 احتیاجندن منبث الفاظ وتعمیہ وتمثیلات ادبیہ دن عبارت اولان لری دہ وارد. انبیانک
 قدرت اعجازیہ مالک اولیان اولیای دین زمان زمان بو احتیاجہ دوشہ بیلہر حتی
 علی الاکثر کتب صوفیہ برطاقم الفاظ اصطلاحیہ ایلہ طولودر. کرک تاریخ ادیانہ
 وکرک تاریخ فلسفہ بہ بوفکر، تکامل مذہبک نعمندن سوکرہ کیرمشدر. اسپنسر
 نظریہ دینک مایلم قسمی ایضاح ایدرکن وحدانیت الہیہ عقیدہ سنک، بر عقیدہ
 تکامل اولدیغنی ادعا ایتمش و اشراکی، توحیدہ مقدم کی کوسترمشدر. حال بوکہ
 اسپنسر فلسفہ سنک ماہیتی ایجابجہ بونظریہ، نظریہ دینک یالکز بر صفحہ سی اولدیغنی
 اونوتلامق لازم کلدیکی کی بورادہ بسیطک مرکبہ واحدک متعددہ بر تقدم طبیعیسی
 بولدیغندردہ ذہول واقع اولمشدر، برعبود فکری حاصل اولمہ دن ایکیمی ودها
 زیادہ سی فاصل اولور؟ بورادہ طوغریسی اشراکہ منہی اولان ادیان خرافیہ نک
 تکاملیلہ، توحیدہ منہی اولان دین حَقک تکاملنی آری آری ایضاح ایتک لازم
 کلیر. مثلاً توحیدک تکاملی دین محمدی بہ اشراکک تکاملی دہ نصرانیت حاضرہ بہ

منہی اولمشیدر، دیہہ بیلیرز، دین اسلام تماماً دین انیا اولان عقیدہ توحیدک علی الانکشاف واقع اولان بر تکاملیدر. صل نصرانیتک منشأ اصیسی اولان ونبوت مسیحیہ نسبتی بولنان فلسطین طرفلرینک عقیدہ وحدانیتی ازنیق مجلس رهباننده اقلیتده قاله رق رد ایدلدیکی زمان شرک و وحدانیتدن مرکب و متناقض بر عقیدہ تثلیث قبول ایدلمش اولدیغندن پروتستانلق دخی داخل اولدینی حالده نصرانیت حاضرہ شرکک بر تکاملندن عبارت قالمش و فقط فلسفه بونکله باریشہ میہ رق شعوری ویا غیر شعوری بر حالده عقیدہ اسلامہ خدمت ایتمش طورہ شدرد.

بوصورتله نصرانیت حاضرہ موجودیتی علم و فلسفہ نک تأییداتندن دکل حسابات بشریہ نک میل حقندن ماعدا اولان تمایلاتیہ ادامہ ایدہ بیلمکده در. دینہ بیلیرک بونکون نصرانیت، مضرتتی سیلہ رک کیفنہ شراب ایچمک کیدرد. کیف ایچون علی الاکثر عقل بشرک قیمتہ هجوم ایدر، اسلامیتی اثباتی اولقلہ اتهام ایدر. آلکساندر باینک دیدیکی کبی علمک قاچدینی تناقضلری تحسین ابہ آلقیشلار. اوندہ کویا برصنعت طباق شعرتی کورور. فی الواقع عقل بشر، حاکم حقیقت اولمدینی کبی حاکم دین ده دکلدر. عقل بشر حقیقت مطلقہ بی محیط اولمدینی ایچون بتون حقائق و قدرت الہیہ بی کندیسندن استخراجہ قالقیشیرسہ کستاخلاق ایتمش اولور. فقط قدرت الہیہ نک محالہ تعلق ایتدیکنی آ کلار؛ عقل ایچون اک بیوک علامت محال ایسہ تناقضدر. عقل، حق مطلقک بتون حدودینی چیزہ مز. فقط عقل دیمک، حق مطلقک، محال مطلقدن تمایز ایتدیکی حدی بیلیمک دیمکدر. عقل، حقیقتده تناقض بولہ میہ جنی کبی معارف دینہ ده دخی تناقض بولہ مامق لازم کلیر. بر قضیہ متناقضہ عقل نظرندہ آ کلاشلماش دکل، بطلانی آ کلاشلماش بر امر مردوددر؛ عقل بوکا قارشوی عجزینی دکل قدرتی کورور. اعجاز ابہ تعجیزک بیوک فرقی واردرد. تناقض، عقلی اعجاز ایتمز تعجیز ایدر. اعجاز قارشوسنده عقل و وجدان مسخر و محظوظدر، لسان سویلرسہ صوصمق ایچون سویلر. تعجیز قارشوسنده وجدان عاصیدر، لسان صوصارسہ فرصتده سویلہ مک ایچون صوصار. عقلک کشفیات تجربیہ قارشوسنده وضعیتی نہ ایسہ کشفیات دینہ قارشوسنده وضعیتی اودر. عالمده هیچ بر تجربہ محال عقلی اثبات ایتدیکی کبی کشفیات دینہ ده محال عقلی حدودینہ کیرہ مز. حاصلی عقلک ادرا کده کی قصوری ممنوعات ساحسندہ دکل،

ممکنات ساحه سنده در. عقل بوايکي ساحه بي قاريشد يرمامق ايجون بکانه بر معباردر. عقل بتون علومک صوڪ مرتبه کانه ايره مديکني وکشفيات مستقبه دن خاطر و خياله کلز نه حقيقتلره ايره بيله جکني اعتراف ايتمکله هيچ بر زمان توافق و تغاير قانونه عايد اولان تصديقندن واز کچه جکنه قائل دکلدر. بناء عليه حقيقتني تماماً بيله مديکي براللهي اعتراف و اثبات ايده بيلير سه ده اقامتک اوچلک حيثيتيله برلک حيثيتني توحيد ايدرک هم اوچ وهم بر اولديغني و بويله اوچ اولان برالهک ذنوب عبادي مغفرت ايده بيلمک ايجون اوچک بري صورتنده طوغوب کندني قربان ايتدیره رک فدا ايله مسي صورتيله قوللرينک سلامتني تأمين ايتمش بولنديغني اساس عقیده اتخاذ ايدن و بوکا ایمانی بکانه ضمان سلامت اولمق حسیله ترویج ایتمک ایسته ين عقده نصرانیت قارشوسنده عقلک قصورندن بحث ایتمکده هيچ بر فائده يوقدر. استوارت ميلک دبدیکی کبی « هام » هوم » بوکا اینسانق صیتمه به نسخه در ؛ تکلیفی بيله تناقضی متضمن اولمديغني ايجون اونک کبی محال دکلدر . شو حوالده نصرانیت علمله ائتلاف ايده مديکي کبی جهل مطلق ايله ده مدافعه ايدياه مز . چونکه لادریه دکل سوفسطائية مطلقه بيله مبدأ تناقضی اعترافه مجبوردر . سوفسطائية بي سقوط ايتدیرن شی « مدار استادی اولان مبدأ تناقضه قارشی متناقض اولمسی در . ايشته غریبه علم اياه دینی اساساً متنازع کویسترن و دینی علمه ، عامی دینه استخفاف ايتدیرمک صورتنده تجلی اياه ين ذهنیت بالخاصه نصرانیتک بو حائلدن نشأت ایتمشدر .

اونوئیمه لم که بز دینک عقلیتندن بحث ایدرکن ، حسیتنی انکار ایتیمه جکمز . چونکه عقل ، قوای روحیه انسانیه دن بریسیدر ؛ دین ایسه انسانیته بتون قوای روحیه سیله علاقه دار اوله رق وحدت نفسیه سنه انطباق ایتسی لازم کلن اک بیوک بر حقیقتدر . چوق یرلرده عقل اياه حسک تاراضی واقع ایه ده وحدت وجدانیه بونلرک نقطه تلاقیلرنده تجلی ایدر . ايشته اصل دین بونقطه تلاقی بی ضامن اولان بر مبدأ حقدر . عقل بر اعتقاد علمی کتیرر . فقط بو اعتقاد حسیات قلبیه اياه ائتلاف ایتدیکجه جهله فساق ایتچنده قالمش عالم کبی حکمسز قالیر . حتی دینه بیایرکه حکم بر حیدر . تصدیق ، عقلک بو حسه اقترانی دیمکدر . و بونک ايجوندر که علی الا کثر اسلام منطقیجیلری تصور اياه تصدیقک نوعاً تغايرینه قائل اولمشلر ، و بونلرک ذاتا اتحادلری انکار ایتمشلردر . عقل اياه احتیساسک حال تعارضنده انسانیه بر ایکلیک حاصل اولورکه

شك و بجران روحی دنیان فلاکت بونکله باشلاز. وحدت وجدان اولمادن حیات اوله میه جفی ایچون بو جدال همه حال برینک غلبه سنه منتهی اولور. حسیاتک اراده ایله علاقه سی زیاده اولدیغندن اکثریا عقل و علم مغلوب دوشر، آرتق انسان، انسان حیوانی و هواشیدر. هر آن متبدل، هر آن فانی، ثابتسزه اعتمادسزه، احتیالکاردر. شاید عقل قوت اتقانی حاز اولوب حسیاتی مغلوب ایدر و اراده بی اوکا محکومیتدن تخلیص ایله بیلیسه انسان، انسان عقلی اولور و صاعلام، ثابت برخصلت اعتقادیه به مالک بولور. فقط بونده ده جهت عملیه دن بر نوع جمود و عطات حاصل اولور، عشق و شوق بولماز، هیجان و اراده سونوک قالیر. عقیده نظریتدن عملیه کچه بیلیسه بیک مشکلات ایله کچر. شو حالده یا عقل عین احتساس و یا احتساس عین عقل اولملی که ایمان و عشق برلشسون. حالبوکه عقل و احتساس روحک باشقه باشقه وظیفه لره موکل برر آتای اولدیغندن عینتیری عبث اولور. انسانیت، وجدان نفسی بونلرک عینیتنده دکل جهت تلافیلرنده در. اصل وجدان بو نقطه تلافیده بولور؛ روح وحدت نفسیه سنی بونکله بولور. بنا برین وجدان دینده بوراده بولنق لازم کلیر. بوراده نفس هم عقلاً مطمئن وهم احتساساً متلذذدر. دین نه فن، نه صنعتدر. فن و صنعتک اول و آخری اولان بر مبدأ فطریدر. قرآن نه بر کتاب فن، نه ده بر دیوان شعردر. فن و شعرک فوقنده بر نظم لدنی در و بونک ایچون معجزه در. اوکا صرف بر فن نظریله باقارسه کز صنعتی قارشوسنده بو نظر کزده مأبوس اولورسکیز. بر شعر نظریله باقارسه کز علمیتی و حقیقی قارشوسنده منکسر. الحیال قالیرسکیز. انسان متدینده یالکیز عالم دکل یالکیز عامل و صنعتکارده دکلدیر. ایکسینک فیه قنده بر انسان کاملدر او علملره موضوع، صنعتلره مودهل ویرر. بونک بویه اولسی وحدت نفسیه ابله وحدانیت الهیه نک اقتضاسایدر. نفس انسانی نه یالکیز عاقلیت، نه یالکیز حساسیتدر و حتی نه یالکیز روح، نه یالکیز جسمدر. حق مطابق اولان جناب اده بتون جهات و حدودک مبدأ و منتهاسی اولان ذات احددر. یالکیز عقله و یا یالکیز حسیاته مربوط و محکوم قالان دین، انسانیتک حقیقت وجودیه سنه منطبق اوله میه جفی ایچون ناقص و غیر فطریدر. او انسانلری لله اعلا ایچون بر یول دکل، الهی انسانلره ایندیرمک و انسانلغی تشیت و تفرقه یه دستورمت ایچون چالیشان برواسطه نی شده در. شریکده ذاتاً هب بوندن منبعتدر.

دين بر تعبد و انقياد در. فقط جهت علميتي حائز بر تعبد در. (شهداء انه لا اله الا هو والملئكة واولو العلم قائماً بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم. ان الدين عند الله الاسلام). دين، معتدل و منصف اهل علمك شهادت ايد بيله چكي بر انقياد، بر تعبد در؛ چونكه حقه تعبد در. عقليت محضه مانع تعبد، حسيت محضه مانع تعقل در. تعقل حقيته، تعبد خيريه، دين ايسه جامع الحق و الخير اولان الوهيته ناظر در .

اوروپانك ترقيات اخيره سي اسلامه تماسدن صوكره آلديني وحدانك تأثيريله عقلي، نصرانيتك تعبد محض قارشوسنده سونمكدن قورتاروب آروجه فعاليتها قيمت ويره بيلمسي و نصرانيتي دائرة حساسيتنده توقيفه چالشمه سيله باشلامشدر. بناء عليه بوكونكي اوروپا مديني بويله ذهني و حساسيتي متباين چاتلاق بر مديتدر. علم ايله حس آراسنده كي بو چاتلاق اوروپايي كال انسايتدن محروم براقان و بركون كلوب بنیان حاضرني بيقه جق اولان الك بيوك رخنه سيدر . اوروپايه ايمره نيركن بو رخنه دن تتره مك لازم كلير .

اهل اسلامك انحطاط واقعي ايسه حساسيت دينه نك تناقصي و عشق و شوقك انظفاسي و عقائدك بر حالت جهوديه اکتساب اتمسي يوزندندر . عقائد اسلامك عقابتي له الحمد هر زمان ثابت و امين اولوب عالمه مسلمانلر قدر معتقد هيچ بر ملت بولنديني ده مجرب و مشهود ايكن بو مبادي اعتقاديه نك نامزد بولنديني انكشافات علميه و عمليه دن محروم قالمسي دينك حساسيته كر كي كبي عطف نظر ايدلمه مسندن و عقديه عشقي ده ضم ايتديره چك بر نشوه وجدانيه ايله تعقيب اولنه مامسندن نشأت اتمشدر . فلسفه اسلاميه نك بتون فلسفه ده ثابت اساسلرله تنازعي بولنديني و بو اعتبار ايله بزده نزاع علم و دين بحثي اولماق لازم كلديكي حالده بز نيچون فنونك جهه تهاجمده قالمش كي كورونيوروز؟ نجه بونك سببي ديمزك حسيتي تعقيب اولنه مامسندن ، عقائد مزله فنون منبه آراسنده كي مناسبات متزايد انكشاف ايتديره مديكي كبي ادبيات و صنايع روجيه مزه، وجدان اجتماعي مزك نشوه حياتيه سنه رونق ويره چك بر حساسيت بخش ايديله مامسندن منبئدر . بر جهتدن عقليتي تماماً محفوظ اولان كلامزده، فلسفه حاضره كي فنون حاضره نك هر بريني تعين ايدن مبادي خصوصيه آراسنده كي مناسباتي تثبيت و تنسيق اتمك و بو صورته اولان علوم مزه بر آهنگ اجتماعي و برمك، ديكر جهتدن حقوق بشرك قدسيتني عمده اتخاز

ایدن و متنفذینک بازیچه تفلباتی اولماسنه اعتنا ایله این شرعیتمزك جدیدتی محافظه ایله برابر انکشافاتنه بذل جهد ایتک و عین زمانده ادبیات واجتماعیآزمه برنشوه حیات ویره جک بر حساسیت دینه تعقیب ایلمک : ایشته بنجه ترقیمزك اسراری بو اوچ نقطهده مندرجدر. بز هر نه زمان بر فیض کوردکسه حساسیت دینه نک جاذبه نشوه دارنده کوردک و فقط بونی ادامه ایده جک هیچ برتظاهرده بولمقدق. حساسیت اسلامییه : حب حق، حسن اختیار، ذوق بقا دینه تصنیف اولنه بیایر و بو تصنیف محبت و مخافاه ایله اجمال، و منیه قصوی، مفکوره علیا، رضاءاللهه ارجاع اولنور .

باد و قبله در ره توحید نتوان رفت راست

یا رضای دوست باید یا هوای خویشتن

«الم یان للذین آمنوا ان تخشع قلوبهم لذكرا لله وما نزل من الحق ولا یكونوا کالذین اتوا الکتاب فطال علیهم الامد فقست قلوبهم و کثیر مهم فاسقون . اعلموا ان الله یحیی الارض بعد موتها قد بینا لکم الآیات ان کتمتعقلون » آیتلرینه بر عطف نظر ایدهلم : دهها وقتی کلدیمی که اهل ایمانک قبلبری ذکراه و حقائق منزله قارشوسنده ترمسونده دیکر اهل کتاب کبی اولسونلر ، اولنره طول امد ، یعنی مرور زمان واقع اولمشده قبلبری قسوت بورومش و اکثریسی فاسق اولمشدر . بیلکیر که الله نولن طوبرانغی دیر یاتیر ، آرتق ارباب عقولدن ایسه کز ، دوشونوب اکلامق شانکزدن ایسه سزه هر درلو آیات و ادله بی بیان ایتدک . مألنی افاده ایدن شو آیتلردن برنجیسنده حساسیت دینه نک مهم بر نقطهسنه اشارت ایدلمش ؛ ایکنجیسیده بو نقطه حساسیتی ینه عقلک قوه موازنهسنه تعلق ایتمشدر . مخاطب اولان ذوات اهل ایمانندن اولدقلری حالده حساسیتدن مجرد ایمانک غایه دینه یه کافی کلدیکنی و بوکا بر شهود حساسیت منضم اولوب اه دیدکجه کولکلرک باشقه بر عشق و خضوع ایله چاریمسی و حقائق الهیه یه پک بیوک بر اعتصام ایله صارلمسی لازم کلدیکنی و بو حساسیتک مرور زمان ایله سوندیکنی و اهل کتابک بوندن دولایی قبلبری قاتیلشمش و اکثریسی دوچار فسق اولمش بولندیغنی افاده ایدن بو آیت ، علم النفسک حساسیت قانولردن غایت مهم بر قانونی ، بر سنت الهیه بی متضمندر :

معلوم اولدینی اوزره هر حس بر تحول ایله و او تحولك شدت ونا كهانیلیکی ایله متناسبدر. صوصامش بر آدمك ایلک بودوم صوده بولدینی لذت صوك بودومنده یوقدر. بیوك بر اقبال ویا مظفریتك ایلک نشئه سی کیتدیجه تنافص ایدر، نهایت دویولماز اولور. عینی نعمت ویا نعمت ایچنده بولسان انسانلر، هر زمان سرور وکدرده مساوی دکلدلر، چونکه او نعمت ویا نعمتك شرائط مقدمه سی مثلا، تراید ویا تنافص صورتیله واقع اولمی کی تحولاتك او سرور وکدرده علاقہ سی واردر. یوقدن بیك لیرا قازانمش آدم ایله، اون بیك لیرا تروتنك طقوز بیکنی غائب ایتك صورتیله بیك لیرایه مالک بولنان آملردن برینك حسی سرور، برینك حسی ده کدر اولور. بناء علیه اطرادك و مرور زمانك حساسیت اوزرنده بیوك تأثیرلری واردر.

اگر عقل و فکر نقصان ایسه تحول خارجی ایله واقع اولان اولم ولذت پك چابوق سوز، کچر. واکر او تحول بر سبب دائمه بر علت عقلیه یه مستند ایه او علتك تذکیر و تذکری آلام ولذاندی تجدید ایدر. بونک ایچوندرکه لذاند عقلیه ابدی، لذاند حسیه فانیدر دیرلر. یوقسه لذاند عقلیه ماهیت اعتباریه لذاند حسیه دن باشقه برشی دکلدر. چونکه هر لذت بر حسدر. انسان بر تذکر سایه سنده درکه حالی ماضی و استقبالی ایله تعدیل ایدر. بوکونکی بیوك بر سرورزه یارینکی محتمل بر کدرک ویا بوکونکی بیوك بر کدره یارینکی بر امیدك تعارضی عکس تأثیر یاپار. تدبیر حیات بو تعارض و ترجیحك اداره سی دیمکدر. عقلیتدن، خصیصه تذکر دن محروم اولان روحلر، حساسیتك علل و اسبابی ایله دکل یالکیز نتایج عالیه سیله علاقهدار قاله جغندن مرور زمان احکامنه چابوق معروض اولورلر. و جزئی فلا کترده درحال اضطرابه دوشرلر.

انسانلق بقایی بیوك بر ذوق بیلیمکه برابر تجدیددن لذتیاب اولور. فقط سویلن بیکلیک مماتك بیکلیکی دکل، حیاتك بیکلیکی در. لید:

لكل جدید لذة غیراتی

وجدت جدیدالموت غیر لذید

بیتیه هر بکینک بر طادی وار فقط بن موتك بیکسینی طانمز بولدم، دییه بیوك

و بسط بر حقیقت سوبله مشدره. انسانده میل تجدد، بر طرفدن روحك تمايلاننده کی نامتاهیلکدن بر طرفندن ده حیات حادثك تجدد شتون ضمتنده بقا پذیر اولسندن منبعشدره. بقا ایچنده تجدد، تجدد ایچنده بقا ایشته نفسك آرادینی بودر. وجدان نفسینك اصل ذوقی بونده در و بونك ایچوندرکه بقایه ناظر اولان عقل ایله، تجدده ناظر اولان حسك جهت وحدتنه مربوطدر. یوقسه علی الاطلاق حب تجددك بر معناسی یوقدر. بتون احتساسات تحول و تجدده مربوطه المردده بر احتساس دره، حال بوکه الم کترین تجدد سولمز. هرالم مخبره موت کی کوروندیکی ایچون الم، هر لذت مؤید حیات آبی کوروندیکی ایچون لذتدر. نفوس کامله یه بونلر اولدقلری کی کورونورلر، اونلر بعض لذائذی آلام، بعض آلامی لذائذ تعقیب ایده جکنی بیایرلر. بعض آلامی قبول، بعض لذائذی رد ایدرلر، آلام و لذائذی حیثیت حسیه لرله دکل حیثیت عقلیه لرله محاکمه ایدرلر. حسیاتدن معقولات، معقولاندن احتساس جیقاردرلر، چونکه بونلر عقل و حسك نقطه تلاقیسنده بولنان بر وجدان نفسیه مالکدرلر. نفس اماره دکل نفس مطمئنه اربایددرلر. تجارب جزئییه ایله آلدانماز، تجارب آراسنده جهت تمائل واستقرایی کوزه درلر. عین زمانده تعلیل عقلیه محکوم قالمیوب یارینکی تجربه نك بر جهت تحولی حائر اوله بیله جکنی ده بیلیرلر، و بوراده عقلیت و حسیتلرنی جناب مسبب الاسبابه ربط ایدرک بر حس تبدله نامتناهی ساحه نه آیلیرلر. صرف حسی وجدان ایله بوروینلر، تجارب جزئییه مربوط اولوب آلام و لذائذک مبادی و نتایجندن غافل بولندقلری کی صرف وجدان عقلی ایله بوروینلرده تجارب جزئییه نك ذوق شهودندن غافل و مبادی عقلیه ده مکنوز اولان تجلیات حسیه دن محروم اولورلر. چونکه عقل مجرد بر ذهنیت محضه دیمکدره. ذهن ایسه بالذات بر وجدان شهودی دکل، وجدانک بر ماضی قیمتی حائر در. او ذهنیتک حال و استقبال ایله مناسبتیدرکه اصل ذوق وجدانی تشکیل ایدر. مثلا عقل بر کره اللهه کورتورر، فقط او عقله معارض اولیان وجدان حسیدرکه شتون روزمره ایله او وصالک ذوقنی تازه لرطورر. حسیاتی قاپانمش اولان عقل محضک کاری سونوک بر انطباع ماضینک ظل خیاننده طوکوب قائمدر. ایلك نشوه ادراک و یرن مبدأ انطباع نه قدر مرور زمانه او ضارسه او نشوه اونسبتده سونر، یرینه قسوت کلیر. عهد نبوت اوزا قلاشدقجه، هیجان شباب کچدکجه قلبلری بر وجود قاپلار،

نذکیر مطرد حساسیتی تهییج ایدہ مز اولور واقعات حیات مطرد کیدرسہ اعتیادہ رونق حسی بی ازالہ ایدر . تحولات جدیدہ واقع اولورسہ بو تحولاتک قانونرینہ و مبادی و جدانیہ سنہ تقریباً مطالعہ سی کسب صعوبت ایلر . روحلر بو وقوعات جدیدہ بی مبادی اصلیلر یلہ تالیف ایدہ مدیکہ بحران واضطراب وجدانی حاصل اولور . حال بوکہ تشہی و یا اضطراب ایچندہ رأی بو قدر، بو صورتلہ حقندن تباعدہ دوشولمش و بقا مہمیت کسب ایتمش بولنور . بو قسوت و بحران طاقتفرسا بر حالہ کذبحہ کو کلردہ کلیشی کوزل بر میل تجدد او یانیر . عرض ایتدیکم وجهلہ هر تجدد حیات اولمہ جنی و تجددک قیمتی متضمن بولندیفی جهت تماثل ایلہ بقای تأیید ایدہ بیلمندہ و تحول و تحفظک درجہ عظمہ مندہ بولنہ جنی ایچون جهت تماثلدن محروم و تغایر مطلقہ منتهی اولان تجددلر، آرتق تجدد دکل بقای بیقان بر تبدلدر . بر اصلک - بیر انکشافنی تعقیب ایتمین، بر واقعہ ابتدائیہ نیک اطرافندہ بر سلسلہ تکامل اخذ ایلہ مہین تجددنر موت کلیدرلر . بوکا لسان شریعتدہ بدعت سیئہ اطلاق اولنور، ہپ شعر اولمق ایسترسہ کز ضربات حقیقت قارشوسندہ نظم و آہنکی غائب ایدرسککز، ہپ عقل و منطق اولمق ایسترسہ کز ہنوز احاطہ کزدن خارج بولنان تجلیات حیات قارشوسندہ بدین اولورسککز ہپ عقل فاعل اولمق و ہر شیئی فکر تعلیل ایلہ حل ایتمک ایسترسہ کز یاریشکی تجلیات حق قارشوسندہ کور بر متعصب اولورسککز، الہام حقندن، فیض تجربہ دن محروم قالیرسککز . ہپ عقل قابل اولمق ایسترسہ کز ہر یکی تأثیر آلتندہ بر کسوہ روحیہ کیرن بر ہوائی اولورسککز، عقل فاعل، یعنی فکر واستنتاج منہای، عقل قابل یعنی اختبار، تجربہ واستقرا غیر منہای در . فقط او منہایلر، حی و قیوم اولان ذات حقلک احدیتہ استناد سایہ مندہ صورت پذیر وجود اولہ بیلیر، بتون موجودیتکزلہ حقہ باغلی دکلہ کز واردات عقلیہ و حسہ کز شرک ایچندہ یوزر، عقل فاعلک منہای اولان فائدہ استتاجندن بیلہ محروم دوشرسککز . حقہ باغلی ایسہ کز ہم وارداتککز تراید ایدر و ہم وحدت روحیہ کزی ابطال ایتمہ جک بر طرز متظلمدہ دوام ایدر . وسایہ دہ دوکہ یالکز بقای نوعیکزی دکل، بقای شخصیکزی بیلہ تأمین ایتمک سعادتہ مظهر اولورسککز . جناب حق عالم دیدیکمز شو تجددات غیر منہایہ نیک نظام وحدتی خلق و ادارہ ایدن قدرت بالغہ در، او قدرت بالغہ و حیدہ یہ استناد ایدن بر دینک تنہایی یوقدر، بویلہ بر دین بر صفحہ

تکاملده توقف ایدوب قاله جق بر واقعه ابتدایه دکل ، هر تکاملی احتوا ایدن برخصیصه رحمانیه وربانیه دره ایشه (اعلمو ان الله یحیی الارض بعد موتها الخ) آتی ای مؤمنلر بیلکنز که جناب الله بالکنز عقلاً دکل عقلاً وحساً مربوط اولان انسانلر ایچون مرور زمان قورقوسی یوقدر . اولر اسکیدکجه یکیلنمک امکاتی بیلملی ، بی درپی اشواق جدیده ایچنده الی الابد پایدار اولمیدرلر ، بو دین محدود بر صفحه تکاملده توقف ایچون نازل اولمش بر دین خاص دکل ، نامتناهی مراتب تکاملی اداره ایچون اترال اولنمش مبادی حقه بی متضمن بر دین عام دره ، کبی بر مال افاده وایما ایتکده در .

کتابدن آلدیغمز بو معنی ومبدأ بر حدیث شریفده طریقله ایضاح اولنمشدر . پیغمبریمز بیور بورکه «ان الله یبعث لهذه الامة علی رأس کل مائة سنة من یجدلها دینها» جناب الله بلاشبه هر یوزسنه باشنده یعنی مرعصرده بوامته دینی تجدید ایدیوره جک آدم ویا آدملر کوندره جکدر ، دییه بروعدی افاده ایدن بو حدیث شریف بروحه آتی تقاطی تضمندر :

- ۱ — بالباره بعث مجددی وعد ایدیور .
- ۲ — بالاشاره لزوم تجدیده تنبیه و بونی عصر ایله توقیت ایدیور .
- ۳ — بالایما امتی هر عصر باشنده تجدده اماله وکسب وقبولنه تشویق ایله یور .
- ۴ — هذه الامة عبارة سی تجددده امتک هذتی محفوظ قاله جفنده وتجددک تبدل دکل ، بو هذیت وهوتی تأیید وادامه ایتسه سی لزومنده نصدر .
- ۵ — مجددک تشخصنه اشارت وارد .

ایشته حضرت پیغمبر صلی الله علیه وسلم بو صورتله بزه طول امد ، مرور زمان نتایجندن اجتناب واستتخلاصک طریقتی وجهت کسبیتنی اراده بیورمشدر . دیمک اولیورکه هر عصر باشنده دینمک تجددینه انتظار برحقمز و بوتجددی یاه جق مجدده نائلیت ایچون چالش مق بروظیفه مندر . بز وظیفه منزی ادراک ایدرسه ک جناب اللهده وعدینی انفاذ ایدم جکدر . بو صورتله مرور زمان قسوتندن قورتلغه چالیشه جفنز ونور نبوت اوزاقلاشدیجه بز اوکا یاقلاشه جق و بوسایه ده حساسیت منزی محافظه ایدرک نشوهدن نشوهدیه قوشه جفنز .

شمدی مبادی علمیه وعقلیه سی ثابت ومحفوظ اولان دینمزه بو تجدد نصل

كله بيلبر؟ فكر بدعته قارشى مهاجم اولان دين. بين بو تجددى نصل تا مین ایدیه بيله جك؟
 شونى اینى در خاطر ایتك لازم كلیر كه اول و آخر سويلديكم وجهله تجدد ، تبدل
 و تحریف دكلدر . اسلامده اك بيوك دستور دستور وحدت اولدينى ايجون بتون
 مبادى سائره بودستور وحدتك جهت انكشافى نقطه نظرندن عامل اوله جق و بتون
 تجدد ایدیه بو نقطه نظر محفوظ طوتيله رق هذيت امت محافظه ایديله جكدر .
 بو صورتله هر عصرده واقع اولان فكرى و مادى حادثات بر تجربه نقطه نظریله
 تدقیق ایدیلوب مبادینك صور تطبیقه سنه ارجاع نظر اولنه جق و بو صورتله بر طرفدن
 تجربى واستقرائى دیگر طرفدن عقلی واستنتاجى مضاعف بر سیر ايله جهت تلاقى
 یولنه جق و بو صورتله حیات امته شعورى و یا لاشعورى اوله رق کیرن شئونات
 جدیدنك نسب صحیحه دینه و شرعیه سی تنقیح و تثبیت اولنه جق ، و عوارض
 مهلكه اولان بدعتلره ، اسباب حیاتیه دن اولان انكشافات جدیده بالتفریق بریسی
 طى و بریسی تقریر ایديله جك و نهایت عقول ايله حسیات توحید اولنه رق وجدانلره
 یكى احتیاجلری تطمین ایدن یكى بر نشوة شطارت و امنیت و بر ملك خصوصنه اعتنا
 قلنه جقدر . مبادى منصوصه محفوظ طوتيله جق و فقط تقریرات و تطبیقات نقطه نظرندن
 یكىلكر حصوله كله جك ، دهها طوغریسی بزمسه جكمز یكىلكرله بزمسه میه جكمز /
 یكىلكر ك حدودى آیرنق كى بر انكشاف وجدانى اله ایديله جك و بو طریق ايله
 نفس اجتماعى فترت و شقاقدن قورنيله جقدر . مجدك یا په جنى شى وحدتى قیرمق ،
 شقاقى آرتیرمق ، اصولى انكار ، فروعى تجرید ، استقامتدن انحراف ، تشبهات
 مجردیه تبعیت صورتيله وجدان امتى اجنبى وجدانلره تمثیل ایتك و هذیت امتى
 دفع ایدیه جك بدعیاته یول آجق اولنه جقدر . تجدد بزه نفرت دكل ، محبت زرق
 ایدیه جك ، هراس دكل امنیت كتیره جكدر . هر عصر ك تاریخنى كوزلجه ضبط ایتك
 و اوتاریخده ، اسباب و علل شرعیه نك قیمت عملیه لری و نتایج اجتماعیه لری تدقیق ،
 و بو صورتله عصر سابقك بر فذل كه سنى یا پوب عصر آئینك احتیاجاتى تعیین ايله مك ،
 ایشه ورثة انبیا اوله جق علماء دینك وظیفه لری بودر ، بو احتیاجات ، بعضاً نظری ،
 بعضاً عملی قیمتلى حازر اولور . احتیاجات نظریه علمى ، احتیاجات عملیه ، عملی
 شخصیتلر ایستركه مجددر ایشه بو شخصیتلردن ظهور ایدیه جك و بو شخصیتلر
 امتك هذیقندن بتمك لازم كله جكدر .

کلام و حکمتک بالجملة علوم و فنون و کافه عقایات ایله، فقهک تشریعیات و اجتماعیات ایله، حدیث و تفسیرک اخلاق و ادبیات و بتون جهات دینه و انسانیه ایله اولان علاقهری تقویه و تمیه اولتور؛ برجهتدن حق و باطلک، برجهتندن ده حسن و قبحک، معیارلری توضیح و تعمیم قلنیر؛ و خالدن مایوس اولان کولکلر استقبال ایچون برعشق جاودانی بخش ایده جک منیله، مفکوره لرله اشباع قلنیر. علم و عقل، شئون جدیده ایچنده وجدان اجتماعینک بقای وحدتی تحت ضمانه آله رقی ضروریات دینه و اجتماعیه تقویه ایدر، حیات ده نفس اجتماعینک بو وحدت ایچنده عشق و هیجانی نجیقلار، سافر کیدر، برینه تجاذب کلیر. ارواح و قلوب لواء الحمد احمدی التنده طویلانیز ظل عرش الرحمانده اوپوشوب قوقلاشه جق برحیات جاودانی اکتساب ایله. آرتق (اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمداً عبده و رسوله) کله شهادتی آغزندن چیقوب هوایه منقلب اولماز، بتون مناسبه کولکلرده، و جمیع اعضای مکلفه ده کمال شهود ایله رقص ایدر. غلغله تکبیرک هیجانی مارش اولور. دیدار ابد کورونور، ذوق فنا هیچله شیر. بودیدار مواجه سنده انسانیت عشقندن عشقه فیضدن فیضه قوشه رقی عصر تالیده دها یوکسک برکمال ایچون حاضر لانیز. (للذین احسنوا الحسنی و زیاده ولا یرهق و حوهم فتره لاذلة اولئک اصحاب الحجة هم فیها خالدون) سری هویدا اولور.

پیغمبر ذی شان افدمن حضرتلری بزى بوسورتله طول امدک قور و قسوتندن قور تاراجق بر وعد الهی نبی تبشیر ایتمش و فی الحقیقه زمان زمان بو وعد الهی تحقق ایدرک بیضه اسلامی عرقندن عرقه مملکتندن مملکته کونور مشدره بیک تاریخلرندن بریدرکه بر فیضمزی بو دستورده آرامدق و اونک ایچون ضامن بقا بر تجدددن محروم قالدق. هوس ابتدکمز تجدد لر، هپ تجدد موت کبی آجی بر تبدل اولدی: بیقیدی یا پمدی. بو کون عالم اسلام بیوک بر سقو طک و عین زمانده بیوک مصائبدن متولد عظیم بر اقتباهک خلجانیله متیجدر. بو انبیا ایچنده جناب حقدن اونشوه موعوده نی ایسته یلم، و ایسترنک علمیه دینی متباین، عقلی ایله حسنی متخالف ناملایم و چاتلاق مدینت لری دکل، انسانلغه کمال وحدتیله یا پیشه جق و وجدان ملیمزی کونکندن قاورایه جق اولان، بر مدینت مسعوده نی منیه و مفکوره اتخاذا یده لم. اوروبا علمیه، قنیه باریشه میان دینی قارشوسنده اسلامیتک پک ای باریشه جغنی

ادراك ايمش بولدينى ايجون اولسه كر كدر كه مسلمانلرك بركون كلوب بو آهنكى قورارق وحقوق بشرك قدسيتنى اعلا ايدرك بتون بشريت نمونه اوله خفندن قورقش و بزي ارشاد واديسنده بيوك ضالئلره سوق ايمك ايسته مشدر . اوروپا بزي شعشه علميه سنه مفتون ايدركن حسيات و اجتماع بته تمثيل ايله مكه چالشمش ، ودينزده كي اساسات تجددى موضوع بحث ايدركن دين اسلام مانع تر قيميدرد كيدر؟ ديه بره موضوع اورته يه قوم مشدر كه بوندن بتون مقصدى ، دين اسلامك خاصه تحفظيه سنى قيرمق و ترقىي كنديلرينه تمثلى صورتنده تفسير ايمك جهته معطوف اولدينى يازيلان اثر لردن مشهود اولمقده در . قران آناليزه ناميه آيات قرآنيه ي فرانسزجه ترجمه لرينه كوره موضوعلره تحايل و تصنييف ايدن اثر مهمك حاشيه لرنده كي نوظلره دقت ايديلرسه كورولور كه اوروپا بزم تجددات اخيره مزى ، يا پروتستانلغه ويا ديكر ، بر اوروپا مذهبك تاثيرينه عطف ايمكده وهب بونلرى كنديلرينه بنده اولمق كچي بر غايه ايله مطالعه ايله مكددر ، فقط اوروپا قورقسسه ايدى بر علم و فلسفه سنه باقار برده ديقنه باقاردى ده او علم و فلسفه ايله طبان طبانه متناقض اولان دينى ، وسومنى بزه تاليف ايمك چالشمادن واز سجر ، او علم ايله قوجا قلاشه حق اولان اسلاميتى ترويجه اوغراشير ، و حيات اسلامه اضطراب و برمكن ذوق آلمازدى .

بوكون بتون بشريت برصلاح اجتماعى يه احتياجنى حس ايمشدر . كه بونى آنجق حق واحده برستش ايدن دين اسلامك داستيرى و بو داستيرك انكشافات جديده علميه و حسيه ايله تايدى صورتيله ممكن اوله بيله حكدر . بن بو كتابى ترجمه ايدركن مجرد غربك كنه عقلنه وقوف سوداسنى طاشيوردم . فقط بالنتيجه آكلادم كه او عقل بتون جريانيه بزم دينز اولان وحدانيت الهيه عقيدده سنه طوغرى قوشمش و بتون ارزولره رغبه كرك الحادى و كرك ثلثى تثبيت ايدمه مشدر . اونى تعقب ايدركن اسلاميتدن آديغم عقل و فلسفه م صارصلمق شويله طورسون كيتدكجه كسب قوت ايتدى ، انكشاف ايدمك نقطه لر بولدى . شمدي اسلافك معلومات فلسفيه سى ده يواسلوبده بر تاريخ ايله ارانه اولنه بيلير و دقارتدن باشلايان فلسفه متأخرين ايله تعارفزده حصوله كتيريليرسه فلسفه نك اسلامدن ماعدابتون اديانه حرام اوله جغنى بالفعل اثبات ايمك ممكن اوله حق و فنونه حاكميت عقليه و دينيه ي بز قازانمش اوله جغز . بو كتابك بر فلسفه اسلاميه تاريخيله تذييانى كوكلم بك ايستيوردى . فقط قلت وسائط

ایچنده بونی میدانه کتبرمهکه اوغراشیرکن میدانه کلن شو قسملرک نشرخی اوزون مدت تعویق ایتمک اندیشهسی او آرزومه مانع اولدی .

معلوم اولدینی اوزره اسلامده فلسفه مختلف ومهم دورلر کچیرمش والکنهات اوج مذهب اساسی صورتنده تقرر ایله مشدر . بونلردن بریسی مذهب فلاسفه درکه باشلیجه مشایه واشراقیه شعبه لرینه آریلیر . بومذهب فلسفه عمومیه بی بتون اقسامیله تعقیب ایدر ومطالب فلسفیه نك مطالب اسلامیه ایله التیامنی کوسترر ، تعییر آخرله دیندن صرف فلسفی بر نقطه نظرله بحث ایدر ؛ بو مذهب ارسطو وافلاطون مذهب لرینک تألیف وتوفیقی وادیسندو کیدرک بری ارسطو طرفه بری ده افلاطون وافلاطون ثانی طرفه میل ایدر ؛ ایکیسی ده ایقانی اولقله برابر ، کرک مبحث معرفت وکرک مبحث وجودده خیلی فرقلری واردو . ایکنجیسی متکلمین مذهبی درکه اصل فلسفه اسلامیه بی متضمن اولوب فلسفه دینه ایله دین فلسفینک آهنگنی بولور . بومذهب مبحث معرفتده ، ایقانی وتدریجی شعبه لری حائز اولقله برابر ، مبحث وجودده رواقیه مشاهدو ، وجود ذهنی بی انکار ایدر وفقط مبحث معرفتده الهده رواقیه بسبتون آریلیر . اوچنجیسی مذهب صوفیه درکه معرفت وجودده ، اشراقیه واسکندرانیه مذهبه شیه اولوب ، انکشافات عملیه سنده بیوک فرقلر ابراز ایدر . بن درون کتابده آراصره بومذهبلره تماس ایدن بعض مسائله حاشیه لرله اشارت ایتمکله اکتفا ایتم . وفقط بومذاهبی ، اشبو کتابک نمونه سنه توفیقاً تحلیلی بر تاریخ فلسفه به ربط ایتمک حال حاضرده خیلی متعسر بر امر مهم اوله جقدرکه ، بونی بندن دکل مدارسمزده ودارالفنونمزده بوردسلرله علاقه دار اولان ذواتک وظیفه لرندن بکله مک ده موافق اوله جقدر . بن کئندمه نقطه عزیمتده عودت ایچون برتهالک حس ایدیورم ، باقلم استقبال نه طوغورور ؟

ایضاحات سابقه دن ده . آکلاشیلدینی وجهله زمانمزده فنون بر برینه احتیاج تساندینی محافظه ایتمکله برابر فلسفه به قارشی برنوع مختاریت اعلان ایتمشدر . بونلردن هربری حادثات ظاهره نك برنوعیه علاقه دار اولارق بر موجودیت مخصوصه بی حائردر . فیلسوف بونلر حقتنده معلومات عمومیه به مالک ایسه ده هر برینک اداره خصوصیه سی ترقیات وانکشافات مخصوصه سی بر استقلال داخلی تعقیب ایتمکندن بونلر آرتق فیلسوفت دائرة صلاحیتده دکل متخصصنک ید ولایتده در . بو فنوندن

هر برینک آرزجوق قوانین اساسیه سی ، طرق مخصوصه سی واردر . هر فنك قوانین اساسیه سیله قوانین فرعیه سنك مناسباتی او فنك فلسفه خصوصیه سی تشکیل ایدر . فقط بو قوانین اساسیه خصوصیه و طرق مخصوصه یینه برطاقم مبادی کلیه و طرق عمومیه ایله علاقه داردر که ایشته فلسفه و شعبات فلسفه بو عمومی قانونلری و طریقلری احتوا ایدر . بو اعتبار ایله بوکون فلسفه : علم النفس ، منطق ، علم الاخلاق ، مابعدالطبیعه ، فلسفه اولی ویا الهیه نامیله بش شعبه یه منقسمدر . کتابمزنك اصلی مطالب فلسفیه بی بو بش قسمه تصنیف ایدرک سیر تاریخیلری کوسترمش و صوکره برده تاریخ مذاهب علاوه ایتمش و بو تاریخیلری قرون نله ترتینه تابع طوتمش در . یونانك بدایتدن نهایته وخرستیانانك ظهورینه قدر قرون اولی ویا متقدمین ، خرسیتیانانك ظهورندن دقارته قدر قرون ،سطی ویا متوسطین ، دقارتدن بریسنه ده قرون اخری ویا متأخرین فلسفه سی نامی برلمشدر . فقط قارئاریمه بوکون تهذیب ایتدیکم قسم مابعدالطبیعه و فلسفه الهیه قسملری اولدیغی ده عرض ایله مش ایدم .

مابعدالطبیعه ، طبیعتك حداخیری ، مبادی وعلل اولاسی دیمکدر . علوم طبیعی موجوداندن وجود کلی اعتباریه دکل نوع موجود اولان بر خصوصیت اعتباریه بحث ایتدیکی حالده مابعدالطبیعه بو خصوصیتلری نظر اعتباریه الهیه رق هپسنك جهت وحدتندن ، یعنی من حیث الوجود موجوددن بحث ایتدیکی جهتله موضوعی حادثات جسمانیه وحتی معنویه نك منتهای حدود ایدر . بونده مشهور اولان ایکی موضوع بحث واردر . بری مبحث معرفت بری ده مبحث موجود ویا وجود ، تعبیر آخرله مبحث عالمدر . بو کتابده اولاً مبحث معرفتک یعنی علم بختنك تاریخیله باشلانمش و بو بختده علم بقینك امکانی وعدم امکان مسئله سی اله آله رق اول امرده نعم ویا لا جوابنه نظر آیقانی و غیر ایقانی یعنی حسابانی ناملری آلان و بر طرفدن سوفسطائیه ، بر طرفدن معنویه یه قدر کیدن مسالنك تاریخ تکامللری تعقیب اولنمشدر . مبحث ، وجود ماده ، روح ، مناسبات جواهر عنوانلریله اوچ فصله آیرلمشدر که اصل مبحث وجود بو اوچنجه بختده تجلی ایتمکده در .

ایکنجه کتاب اولان فلسفه الهیه ویا مبحث دین قسمنده الوهیت حقیقه کی یونان تصورات ابتدایی سندن باشلایه رق وجود الهی دلایلری ، و حقیقت و صفات

الهیہ بخندری قرون صرہ سیلہ آری آری مطالب اولہرق تعقیب ایدلمش ونہایت حیات
آخرت فصلیلہ کتابہ نہایت ویرلمشدر .

انہای ترجمہدہ ، بعض مباحثہ ، طرف عاجزانہ مدن تحشیہ لر یا پلمش بوتحشیہ لر
آز چوق بختی حیثتی حائر بولمشددر . اصطلاحاتی ممکن مرتبہ سادہ لشدبرمکہ
چالشدم . و اصلک خصوصیتی ، حرفیاً تعقیب ایتمکہ برابر روش افادہدہ ممکن
اولدینی قدر وضوحی ولہجہ لسانمزی محافظہ ایتمی التزام ایتدم . اصلک رموز
ماخذینی ، کوسترمکدن دہ صرف نظر ایدہمدم . بعض اصطلاحاتک فرانسیزہ لرینی دہ
تثیت ایدرک طبعی ا کمال ایتمکہ چالشدہ جفم . بکایکی بر کتاب یازمقدن دہ ازور کلن
شو ترجمہ یہ صرف ایتدیکم امک ارباب مطالعہ نیک رغبتلہ قارشیلانیرسہ بلکہ
شطارتہ وسیاہ اولور . مریض بروجودک و مضطرب برحیانتک پک طیبی اولان
قصورلرندن اغماض عین ایدرک شو خدمتی استکمال ایدہ جک لطفکارلق ابراز
ایتملرینی ارباب ہمتدن رجا و ہر خصوصہ توفیقات سبحانیہ نہ مظهر بیورمسنی
جناب حقندن نیاز ایدر و حضرت مولانانک سو سوزلرینی اشبودیباچہ یہ خاتمہ و کتابہ
شروع ایچون بر فائجہ اتخاذا ایلرم :

میکند موصوف غیبی را صفت
باحثی سرکفت اورا کردہ جرح
وان دکرکز زرق جانی میکند
تا کجان آیدکہ ایشان زن دہند
نی بکلی کمرہانندن این ہمہ
قلب را ابلہ بیوی زر خرید
قلبا را خرج کردن کی توان
آن دروغ ار راست میکبرد فروغ
زہر در قندی رود آنکہ خوردند
چہ برد کنندم نمای جو فروش
باطلان بر بوی حق دام دلند
بی حقیقت نیست در عالم خیال

همچنانکہ ہر کسی در معرفت
فلسفی از نوع دیگر کردہ شرح
وان دکر در ہردو طمنہ میزند
ہر یک ازہ این نشانیان دہند
این حقیقت دان زحقتند این ہمہ
زانکہ بی حق باطلی نباید بدید
کر نبودی در جہان نقد روان
تابا شد راست کی باشد دروغ
بر امید راست کژرا می حرنند
کر نیبا شد کنندم محبوب نوش
یس مکو کین جملہ دہما باطنند
یس مکو جملہ خیال است وضلال

۲۵ شوال ۱۳۴۱ و ۸ حزیران ۱۳۳۹ فآخ ؛ اوونہ چشمہ : صمدی